

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут

Кафедра екології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»

Завідувач кафедри екології

_____ Л.І.Григор'єва
« ____ » _____ 2026 р.

УДК 504:379.85

Екотуризм як інструмент формування екологічної культури

Кваліфікаційна робота бакалавра
за освітньо-професійною програмою
«екологія та охорона навколишнього середовища»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузь знань 10 – Природничі науки
спеціальність 101 «екологія»

Виконавець:

Студентка IV курсу, 421 групи
_____ *Борисенко В.С.*

Науковий керівник:

к. географ.н., доцент, доцент
_____ *Патрушева Л.І.*

Рецензент:

Крисінська Д.О
к.т.н., доцент, доцент
_____ *Крисінська Д.О*

Миколаїв – 2026

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут

Перший рівень вищої освіти – БАКАЛАВР

Галузь знань: 10 Природничі науки

Спеціальність: 101 «Екологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри екології

_____Л.І.Григор'єва

«__» _____ 2026 р.

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ БАКАЛАВРА

Студенту _____ **Борисенко Вікторії Сергіївни** _____
(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема роботи: **Екотуризм як інструмент формування екологічної культури** затверджена наказом ЧНУ імені Петра Могили від «__»____ 2026 р. № __
2. Об'єкт дослідження - екологічна культура особистості в сучасному суспільстві.
3. Предмет дослідження - екотуризм як інструмент формування екологічної культури.
4. Завдання дослідження:
 - проаналізувати генезис поняття «екологічний туризм» у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі та визначити його сутнісні характеристики;
 - розкрити структуру та основні компоненти екологічної культури особистості з позицій екологічного підходу;
 - охарактеризувати вплив рекреаційної діяльності на природні екосистеми та біоту, виокремивши умови мінімізації негативних наслідків;
 - обґрунтувати роль соціо-екологічних досліджень та анкетування у вивченні ефективності екотуризму щодо формування екологічної культури;
 - провести емпіричне дослідження (анкетування, спостереження) впливу участі в екотуристичних програмах на рівень екологічної культури учасників;
 - розробити практичні рекомендації щодо підвищення ефективності екотуризму як інструменту екологічного виховання.

5. Консультанти розділів роботи

Розділи	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Завдання видано (підпис, дата)
I–III	Патрушева Л.І., канд.геогр.наук, доц. кафедри екології.	Грудень 2025 р.
IV	Алексеева А.О. канд. тех. наук, доцент кафедри екології.	Березень 2026

Календарний план виконання роботи

№	Розділ ДРБ	Дата виконання
1	Вступ	01.12.2025
2	Розділ 1. Аналіз інформації за темою	01.12.25 - 31.03.26
3	Розділ 2. Об'єкт, предмет і методи дослідження	01.04.26 - 15.04.26
4	Розділ 3. Результати досліджень	15.04.26 - 20.05.26
5	Розділ 4. Охорона праці	21.05.26 - 31.05.26
6	Узагальнення результатів дослідження	01.06.26 - 10.06.26
7	Висновки і пропозиції	11.06.26 - 14.06.26

Дата видачі завдання _____

Керівник дипломної роботи бакалавра _____

підпис

Завдання прийняв до виконання (дата) _____ студент

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ	5
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОТУРИЗМУ В СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ	
1.1. Генезис поняття «екологічний туризм» у вітчизняній та зарубіжній літературі	10
1.2. Структура та складники екологічної культури особистості: екологічний підхід	14
1.3. Вплив рекреаційної діяльності на стан природних екосистем	20
1.4. Роль соціо-екологічних досліджень та анкетування у вивченні стану довкілля	22
РОЗДІЛ 2 ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
2.1. Об'єкт і предмет дослідження	26
2.2. Методи дослідження	29
РОЗДІЛ 3 РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
3.1. Соціально-демографічна характеристика респондентів та їх досвід участі в екотуризмі	32
3.2. Аналіз рівня екологічної обізнаності, екологічних цінностей та поведінкових практик респондентів	34
3.3. Оцінка впливу екотуризму на формування екологічної культури населення	42
РОЗДІЛ 4 ОХОРОНА ПРАЦІ, ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ТА ЦИВІЛЬНИЙ ЗАХИСТ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ЕКОТУРИЗМУ	
4.1. Загальна характеристика умов проведення досліджень в екотуризмі	45
4.2. небезпечні та шкідливі фактори під час дослідження екотуризму	48
4.3. Заходи забезпечення безпеки під час екологічних досліджень в екотуризмі	51
4.4. Цивільний захист та безпека під час організації екотуристичних досліджень	54
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4	57
ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ІНФОРМАЦІЇ	62

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ

ЕО - екологічна освіта.

ЕК - екологічна культура.

ЕТ - екологічний туризм (екотуризм).

ПЗФ - природно-заповідний фонд.

НПП - національний природний парк.

БЗ - біосферний заповідник.

SES (Social-Ecological System) - соціо-екологічна система.

NEP (New Ecological Paradigm) - Нова екологічна парадигма.

TIES (The International Ecotourism Society) - Міжнародне товариство екотуризму.

UNWTO (United Nations World Tourism Organization) - Всесвітня туристична організація.

IUCN (International Union for Conservation of Nature) - Міжнародний союз охорони природи.

Сталий розвиток - розвиток, що задовольняє потреби сучасного покоління без загрози для можливостей майбутніх поколінь задовольняти власні потреби.

Екологічна культура - сукупність екологічних знань, цінностей, норм поведінки та практичних дій, спрямованих на збереження довкілля.

Екотуризм - відповідальні подорожі до природних територій, що сприяють охороні природи, підтримці місцевих громад та екологічній освіті.

Рекреаційне навантаження - ступінь впливу відпочинкової діяльності людини на природні комплекси.

Рекреаційна ємність - максимально допустима кількість відвідувачів території без істотного погіршення стану екосистем.

Біорізноманіття - різноманітність живих організмів на всіх рівнях організації життя.

Екосистема - сукупність живих організмів та середовища їх існування, пов'язаних між собою обміном речовин та енергії.

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний світ стикається з глибокою екологічною кризою, спричиненою споживацьким ставленням до природи, що призводить до деградації екосистем, втрати біорізноманіття та зміни клімату. У таких умовах одним із пріоритетних завдань стає формування екологічної культури особистості - системи знань, цінностей, емоційно-естетичного сприйняття та відповідальної поведінки щодо довкілля.

Екологічний туризм (екотуризм) сьогодні розглядається як один із найбільш перспективних інструментів вирішення цього завдання. Він поєднує безпосередній контакт людини з природою, освітній компонент та елементи природоохоронної діяльності, сприяючи трансформації екологічної свідомості туристів. В умовах України, яка володіє значним природним потенціалом (національні парки, заповідники, біосферні території), розвиток екотуризму набуває особливої актуальності як чинник одночасного збереження довкілля, підтримки місцевих громад та виховання екологічно відповідального покоління.

Проблема дослідження полягає у недостатній теоретичній та практичній розробленості механізмів впливу екотуризму на формування екологічної культури особистості, а також у відсутності комплексних емпіричних досліджень ефективності екотуристичних програм як інструменту екологічного виховання в українських реаліях.

Мета дипломної роботи - теоретично обґрунтувати та емпірично перевірити роль і можливості екотуризму як ефективного інструменту формування екологічної культури особистості.

1. Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**: Проаналізувати генезис поняття «екологічний туризм» у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі та визначити його сутнісні характеристики.
2. Розкрити структуру та основні компоненти екологічної культури особистості з позицій екологічного підходу.

3. Охарактеризувати вплив рекреаційної діяльності на природні екосистеми та біоту, виокремивши умови мінімізації негативних наслідків.

4. Обґрунтувати роль соціо-екологічних досліджень та анкетування у вивченні ефективності екотуризму щодо формування екологічної культури.

5. Провести емпіричне дослідження (анкетування, спостереження) впливу участі в екотуристичних програмах на рівень екологічної культури учасників.

6. Розробити практичні рекомендації щодо підвищення ефективності екотуризму як інструменту екологічного виховання.

Об'єкт дослідження - екологічна культура особистості в сучасному суспільстві.

Предмет дослідження - екотуризм як інструмент формування екологічної культури.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, систематизація наукових джерел), емпіричні (анкетування).

У роботі використані наступні **методи:** аналіз та синтез наукових джерел для вивчення теоретичних основ екотуризму та досвіду інших країн. Соціологічне опитування для збору інформації про ставлення населення до екотуризму під час війни. Метод порівняльного аналізу для вивчення зарубіжного досвіду у контексті українських реалій. SWOT-аналіз для оцінки сильних і слабких сторін екологічного туризму в Україні.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному розгляді екотуризму саме через призму формування екологічної культури особистості, а також у проведенні емпіричного дослідження впливу екотуристичної діяльності на когнітивний, ціннісно-мотиваційний, емоційно-естетичний та діяльнісний компоненти екологічної культури.

Практичне значення результатів полягає в тому, що розроблені рекомендації можуть бути використані національними природними парками, заповідниками, туристичними операторами та закладами освіти для

вдосконалення екотуристичних програм і підвищення їхнього виховного потенціалу.

Апробація дослідження:

Подано до друку тези доповіді “Екотуризм як засіб популяризації природоохоронних цінностей” на Всеукраїнську науково-практичну конференцію «На варті степу» до 30-річчя заснування природного заповідника «Сланецький степ» та Дня степу в Україні. 17 липня 2026 р.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОТУРИЗМУ В СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

1.1. Генезис поняття «екологічний туризм» у вітчизняній та зарубіжній літературі

Феномен екологічного туризму виник на перетині двох глобальних тенденцій другої половини ХХ століття: стрімкого зростання масового туризму та поглиблення суспільного усвідомлення екологічних проблем. Щоб зрозуміти його природу й потенціал, необхідно простежити еволюцію самого поняття, яке пройшло складний шлях від розмитого описового терміна до чітко визначеної концепції, закріпленої в міжнародному праві та науковій літературі [1].

Перші спроби сформулювати альтернативу деструктивному масовому туризму простежуються ще в 1960–1970-х роках, коли в академічному дискурсі з'явилися поняття «м'який туризм» (soft tourism), «зелений туризм» (green tourism) та «природний туризм» (nature-based tourism). Ці терміни об'єднувала спільна ідея: відпочинок і пізнання природи не повинні знищувати те, заради чого люди прагнуть до неї. Проте жоден із цих термінів не набув загально визнаного статусу, оскільки був надто широким або занадто спеціалізованим.

Справжнім піонером концептуалізації екотуризму вважається мексиканський архітектор, природоохоронець і еколог Ектор Себальос-Ласкур'яїн (Héctor Ceballos-Lascuráin). У липні 1983 року він запропонував термін «ecotourism» і дав його перше визначення: це подорожі до відносно недоторканих або малозайманих природних районів з метою вивчення, захоплення та насолоди природою (а також будь-якими культурними об'єктами - як минулими, так і сучасними), які не чинять надмірного впливу на навколишнє середовище та сприяють активному залученню місцевого населення до його

захисту. Ця дефініція стала відправною точкою для подальших наукових і практичних розробок у галузі.

У 1990 році було засновано Міжнародне товариство екотуризму (The International Ecotourism Society, TIES) - організацію, яка відіграла ключову роль у стандартизації та глобальній популяризації концепції. TIES надало класичне визначення екотуризму: «відповідальні подорожі до природних територій, які зберігають довкілля, підтримують добробут місцевих спільнот та включають інтерпретацію і освіту». У січні 2015 року TIES уточнило формулювання, наголосивши, що освітній компонент повинен охоплювати як туристів, так і місцевих жителів, а також персонал туристичної галузі. Це доповнення підкреслило, що екотуризм є не лише формою відпочинку, а й потужним інструментом неформальної екологічної освіти та сталого розвитку.

Ця еволюція визначення відображає перехід від акценту на мінімальному впливі на природу до комплексного підходу, що поєднує збереження довкілля, соціально-економічну вигоду для місцевих громад та системну освітню діяльність. Саме завдяки таким концептуальним засадам екотуризм сьогодні розглядається як один із найперспективніших напрямків сталого туризму у світі[3].

Паралельно з діяльністю TIES вагомий внесок у теоретичне осмислення екотуризму зробили численні міжнародні організації. Всесвітня туристична організація (UNWTO) розглядає екотуризм як складову сталого туризму й акцентує на необхідності збалансованого підходу до використання природних ресурсів: економічні вигоди не повинні перевищувати екологічну місткість туристичних дестинацій. Міжнародний союз охорони природи (IUCN) зосередив увагу на ролі екотуризму у фінансуванні охоронних заходів і залученні місцевих громад до управління природоохоронними територіями.

Дослідник Девід Феннелл (David A. Fennell) у своїй монографії «Ecotourism» (видання 2003, 2008, 2014 та пізніші) та у ключовій статті «A Content Analysis of Ecotourism Definitions» (2001) провів ґрунтовний аналіз

понад 80–85 різних визначень екотуризму. Він дійшов висновку, що попри значне різноманіття дефініцій, більшість авторів сходяться на ключових ознаках[2]:

- орієнтація на природу (nature-based);
- мінімізація негативного впливу;
- освітня та інтерпретаційна складова;
- вигода для місцевих спільнот;
- підтримка природоохоронних (консерваційних) зусиль.

Феннелл підкреслює, що ці спільні елементи дозволяють відрізнити справжній екотуризм від простого природного туризму (nature tourism).

Кріс Баклі (Ralf Buckley), один із провідних світових спеціалістів з екологічних аспектів туризму, у своїх роботах (зокрема, «A Framework for Ecotourism», 1994, та численних публікаціях) акцентує, що екотуризм вирізняється серед інших форм природного туризму саме своєю цілеспрямованою освітньою та природоохоронною функцією, а не лише розташуванням у природному середовищі. Баклі наголошує на необхідності реального внеску в збереження довкілля, наукових дослідженнях впливу туризму та високих стандартах управління, щоб екотуризм справді приносив нетто-позитивний ефект для екосистем[4].

Ці підходи відображають еволюцію розуміння екотуризму: від простого «туризму в природу» до комплексної моделі, яка поєднує екологічну стійкість, освіту, етику та соціально-економічну відповідальність. Таке концептуальне розмаїття, з одного боку, збагачує теорію, а з іншого - створює труднощі в практичній стандартизації та запобіганні «greenwashing».

Марк Оремс (Mark B. Orams) звернув увагу на так зване «екотуристичне коло» (або модель взаємодії туриста з дикою природою). Він показав, що ефективний екотуризм формує в туристів позитивне ставлення до природи, яке, у свою чергу, підвищує їхню готовність підтримувати природоохоронні ініціативи як фінансово, так і практично. Таким чином, вплив на екологічну

культуру особистості є не побічним ефектом, а цільовою функцією добре організованого екотуризму. Ця ідея стала однією з центральних у сучасній науковій дискусії[5].

У вітчизняній науці поняття екологічного туризму почало активно використовуватися з середини 1990-х років. Серед піонерів українських досліджень слід відзначити праці Ю. В. Зінька, М. П. Мальської, О. О. Любіцевої та В. І. Стафійчука. Ці науковці, спираючись на зарубіжний досвід і адаптуючи його до українських реалій, визначали екотуризм як форму активного відпочинку та пізнавальної діяльності в природних умовах, що передбачає дотримання норм екологічної етики, мінімальний вплив на природні екосистеми та активну просвітницьку роботу.

Таке поєднання теоретичних підходів - від зарубіжних концепцій (Себальос-Ласкур'яін, Феннелл, Баклі, Оремс) до українських адаптацій - створює міцну основу для розуміння екотуризму як дієвого інструменту формування екологічної культури особистості.

Особливістю вітчизняного наукового дискурсу є тісний зв'язок концепції екотуризму з питаннями розвитку природно-заповідного фонду України. Система національних природних парків, регіональних ландшафтних парків і біосферних заповідників традиційно розглядається як основна база для розвитку екотуризму в країні. Саме на територіях природно-заповідного фонду реалізується більшість екотуристичних маршрутів, освітніх програм і природоохоронних ініціатив.

Правову основу для регулювання туристичної діяльності на охоронних природних територіях заклали Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 року № 2456-ХІІ та Закон України «Про туризм» від 15 вересня 1995 року № 324/95-ВР (зі змінами). Ці нормативні акти визначають порядок організації рекреаційної діяльності в межах заповідних територій, встановлюють обмеження щодо антропогенного навантаження та

наголошують на необхідності поєднання охорони природи з еколого-просвітницькою роботою[7].

Водночас в Україні досі відсутнє спеціальне законодавство, що комплексно регулює саме екологічний туризм. Це створює певні прогалини в правовому полі, ускладнює стандартизацію екотуристичних послуг, сертифікацію та ефективне управління цим видом туризму.

Важливим кроком у систематизації підходів до розвитку екотуризму в Україні стала Стратегія розвитку туризму та курортів в Україні на 2026–2030 роки, в якій екологічний туризм виокремлено як пріоритетний напрямок з огляду на природний потенціал країни й необхідність диверсифікації туристичного продукту. Водночас повномасштабна військова агресія Росії проти України, що розпочалася у 2022 році, суттєво ускладнила реалізацію цих планів, однак не скасувала їх актуальності в довгостроковій перспективі.

Аналіз генезису поняття «екологічний туризм» дозволяє констатувати його еволюцію від розмитого описового терміна до комплексної концепції, яка інтегрує природоохоронний, освітній, соціально-економічний та культурний виміри. У сучасному розумінні екотуризм - це не просто відпочинок на природі, а цілеспрямована діяльність, що має на меті зберегти природні цінності, підтримати місцеві громади та сформувати в особистості стійку екологічну культуру. Розуміння цієї багатовимірності є необхідною передумовою для ефективної організації та управління екотуристичними потоками.

1.2. Структура та складники екологічної культури особистості: екологічний підхід

Екологічна культура особистості є одним із ключових понять сучасної екологічної педагогіки, психології та соціальної екології. Її теоретичне осмислення почалося в другій половині ХХ століття в контексті загострення глобальної екологічної кризи та усвідомлення того, що технологічні рішення без

зміни ціннісних орієнтацій суспільства не здатні вирішити фундаментальних проблем взаємодії людини і природи.

У найзагальнішому розумінні екологічна культура - це інтегральна характеристика особистості, що відображає рівень її екологічної свідомості, систему ставлень до природи, готовність і здатність діяти відповідально в природному середовищі. Вона не є вродженою властивістю, а формується у процесі соціалізації, навчання, виховання та безпосереднього досвіду взаємодії з природою [4].

У структурі екологічної культури особистості дослідники традиційно виокремлюють кілька взаємопов'язаних компонентів. Когнітивний компонент охоплює систему екологічних знань - відомостей про будову та функціонування природних екосистем, причини та наслідки екологічних проблем, способи природоохоронної діяльності, норми екологічного права та принципи сталого розвитку (табл. 1.1, 1.2).

Без відповідних знань неможливо сформувати ні екологічне мислення, ні відповідальне ставлення до природи. Однак знання самі по собі не гарантують екологічно відповідальної поведінки - ця закономірність добре відома в екологічній педагогіці й описана як «розрив між знаннями та поведінкою» (knowledge-behavior gap).

Ціннісно-мотиваційний компонент є одним із ключових у структурі екологічної культури особистості. Він включає екологічні цінності, переконання та ставлення - тобто суб'єктивне значення, яке людина надає природі та характеру взаємодії з нею.

Таблиця 1.1

Структурні компоненти екологічної культури особистості

Компонент	Зміст	Функціональне значення
Когнітивний	Екологічні знання, уявлення про екосистеми, проблеми довкілля, законодавство	Формує основу екологічного мислення
Ціннісно-мотиваційний	Екологічні цінності, переконання, ставлення до природи (екоцентризм / антропоцентризм)	Визначає мотивацію екологічної поведінки
Емоційно-естетичний	Емоційне та естетичне сприйняття природи	Формує емоційний зв'язок із природою
Діяльнісний	Екологічні звички, участь у природоохоронній діяльності	Реалізує практичну екологічну поведінку
Нормативно-правовий	Екологічне законодавство, правила поведінки в природі	Регулює екологічно допустиму поведінку

Таблиця 1.2

Рівні сформованості екологічної культури особистості

Рівень	Характеристика	Прояв у поведінці
Початковий	Базові знання, формальне дотримання норм	Поведінка під зовнішнім контролем
Середній	Усвідомлені екологічні цінності	Регулярна екологічно відповідальна поведінка
Вищий	Стійка проекологічна позиція	Активна природоохоронна діяльність, вплив на інших

Дослідники традиційно розрізняють два основних типи ставлення до природи [5]:

- Інструментальне (антропоцентричне) - природа розглядається переважно як ресурс для задоволення матеріальних, економічних та рекреаційних потреб людини;

- Внутрішнє (біоцентричне або екоцентричне) - природа має самостійну, самоцінну сутність незалежно від її корисності для людини.

Формування гармонійної системи екологічних цінностей, яка органічно поєднує раціональне (інструментальне) та етичне (біоцентричне) ставлення до природи, вважається одним із найважливіших завдань сучасного екологічного виховання та освіти. Саме цей компонент визначає мотивацію людини до екологічно відповідної поведінки, готовність до обмеження власних потреб задля збереження довкілля та активної участі в природоохоронній діяльності.

Ціннісно-мотиваційний компонент є своєрідним «ядром» екологічної культури, оскільки саме від нього залежить, чи залишаться знання та навички лише декларативними, чи трансформуються в реальні екологічно орієнтовані вчинки та спосіб життя.

Емоційно-естетичний компонент пов'язаний із здатністю особистості сприймати красу природи, переживати емоційний відгук на природні явища, відчувати естетичне задоволення від перебування в природному середовищі. Дослідження в галузі екологічної психології свідчать, що позитивний емоційний досвід взаємодії з природою є одним із найпотужніших чинників формування проекологічної поведінки. Концепції «природного дефіциту» (nature deficit disorder) Річарда Лоува та «біофілії» Едварда Вілсона підкреслюють, що людина має вроджену потребу в емоційному зв'язку з живою природою, і задоволення цієї потреби є важливою умовою психологічного здоров'я та екологічної відповідальності.

Діяльнісний компонент відображає практичну готовність і здатність особистості до екологічно відповідальних дій - від повсякденних побутових звичок (роздільний збір відходів, економія ресурсів) до участі в природоохоронних акціях та громадянській активності з екологічних питань. Цей компонент є своєрідним «виходом» усієї системи екологічної культури: саме через нього реалізується практичний внесок особистості у збереження навколишнього середовища.

Нормативно-правовий компонент охоплює знання та дотримання екологічного законодавства, норм поведінки в природному середовищі,

принципів екологічної етики. В умовах екотуризму цей компонент набуває особливого значення, оскільки відвідування природоохоронних територій регулюється численними правилами і обмеженнями, порушення яких може завдати значної шкоди екосистемам.

Екологічний підхід до формування культури особистості передбачає розгляд людини як невід'ємної частини природної системи, а не її господаря чи управителя. Цей підхід базується на системній концепції, згідно з якою стан природного середовища і стан людського суспільства взаємозалежні та взаємообумовлені. Деградація екосистем неминуче призводить до погіршення якості людського життя, тоді як збереження природних систем є необхідною умовою сталого розвитку цивілізації.

Екологічний підхід акцентує також на необхідності формування екологічного мислення - особливого типу раціональності, що враховує системні зв'язки між явищами, довгострокові наслідки рішень і вразливість природних систем. Екологічне мислення протиставляється споживацькому, яке орієнтоване на короткострокову вигоду і не враховує екологічних витрат. Розвиток екологічного мислення розглядається як один із пріоритетних напрямків сучасної освіти та виховання.

Дослідники виокремлюють кілька рівнів сформованості екологічної культури особистості. Початковий рівень характеризується базовою обізнаністю про екологічні проблеми та формальним дотриманням екологічних норм переважно під зовнішнім тиском. Середній рівень передбачає усвідомлене ставлення до природи, наявність системи екологічних цінностей і готовність до екологічно відповідальної поведінки в повсякденному житті. Вищий рівень - екологічна вихованість у повному розумінні - відзначається стійкою проекологічною позицією, активною природоохоронною діяльністю та здатністю впливати на екологічну культуру оточення. Важливо підкреслити, що екотуризм як форма освітньо-пізнавальної діяльності здатний сприяти

просуванню особистості від нижчих рівнів до вищих за умови грамотної організації туристичного процесу[3].

Таким чином, екологічна культура особистості є складним багатокомпонентним утворенням, формування якого потребує комплексного впливу на когнітивну, емоційну, ціннісну та поведінкову сфери. Екотуризм, завдяки своїй специфіці - безпосередньому контакту з природою, освітньому супроводу та рефлексивному компоненту, - є одним із найефективніших механізмів цілісного впливу на всі структурні компоненти екологічної культури одночасно.

1.3. Вплив рекреаційної діяльності на стан природних екосистем та біоти

Рекреаційна діяльність, у тому числі екотуризм, є джерелом різноманітних впливів на природні екосистеми. Незважаючи на декларовану мету мінімізації шкоди, навіть «м'який» туризм неминуче чинить певний тиск на природне середовище. Розуміння механізмів і масштабів цього впливу є необхідною умовою для розробки науково обґрунтованих підходів до організації екотуристичної діяльності.

Фізичні впливи рекреаційної діяльності на екосистеми є найбільш очевидними та вивченими. Вони включають ущільнення ґрунту під впливом туристичного навантаження, ерозію схилів уздовж стежок і доріжок, витопування трав'яного покриву, пошкодження та знищення рослинності у зонах інтенсивного відвідування, забруднення водних об'єктів. Дослідження, проведені у природних парках Карпатського регіону, свідчать, що навіть порівняно невеликий туристичний потік здатен суттєво змінити структуру ґрунтових горизонтів на відстані до 50–80 метрів від основної туристичної стежки, що призводить до зміни видового складу рослинних угруповань та зниження їх продуктивності.

Значним є вплив рекреаційної діяльності на фауну. Більшість досліджень фіксують так звану «дистанцію сполоху» (flush distance) - відстань, з якої тварини реагують на присутність людини, покидаючи місця відпочинку, годівлі або гніздування. Для різних видів ця відстань варіює від кількох метрів (деякі водоплавні птахи) до кількох сотень метрів (крупні хижаки, деякі копитні). Регулярне порушення через присутність туристів може призводити до зниження репродуктивного успіху, змін добових ритмів активності, фрагментації популяцій та навіть місцевого зникнення чутливих видів. Особливо уразливими є колонії птахів у гніздовий період, зимові угруповання копитних та місця скупчення перелітних птахів у критичні фази міграцій.

Шумове забруднення, що є неодмінним супутником масового туризму, також чинить помітний вплив на дику природу. Дослідження показують, що антропогенний шум порушує систему акустичних сигналів у тварин, ускладнюючи знаходження партнерів, спілкування між особинами та виявлення хижаків. Особливо чутливими до шумового забруднення є птахи та морські ссавці, що використовують складні звукові комунікаційні системи.

Проблема рекреаційного навантаження на рослинний світ багатогранна. Окрім прямого механічного пошкодження рослинності (витоптування, зламування гілок, збирання квітів і грибів), туристична діяльність спричиняє зміни мікрокліматичних умов у місцях концентрованого відвідування. Підвищення температури поверхні ґрунту через руйнування трав'яного покриву, зміна режиму зволоження внаслідок ущільнення ґрунту, занесення насіння чужорідних видів на взутті та одязі туристів - усе це призводить до поступового збіднення флористичного різноманіття та заміщення автохтонних видів синантропними й рудеральними рослинами.

Важливою концепцією у вивченні рекреаційного впливу є поняття рекреаційної ємності (carrying capacity) - максимальної кількості відвідувачів, яку може витримати природна територія без суттєвої деградації її екологічних характеристик. Рекреаційна ємність визначається окремо для кожної конкретної

екосистеми і залежить від її структури, стійкості, сезонних особливостей і типу рекреаційної діяльності. Перевищення рекреаційної ємності призводить до незворотних або важко оборотних змін, які IUCN класифікує як «рекреаційну деградацію».

Сучасний екотуризм намагається вирішити суперечність між доступністю природних територій для пізнання та їх охороною через низку організаційних і технічних заходів. До них належать: зонування туристичної діяльності (виділення зон інтенсивного використання та зон обмеженого доступу), облаштування спеціальних туристичних стежок із твердим покриттям у найбільш уразливих місцях, встановлення квот на відвідування, обов'язковий супровід туристів кваліфікованими гідами-натуралістами, сезонне обмеження доступу до критичних місць існування фауни. Ефективність цих заходів підтверджена численними дослідженнями у природних парках Коста-Ріки, Кенії, Нової Зеландії та інших країн з розвинутою системою екотуризму.

Особливого значення набуває моніторинг стану екосистем у зонах екотуристичної діяльності. Система екологічного моніторингу включає регулярне відстеження показників стану ґрунтового покриву, флористичного та фауністичного різноманіття, якості водних ресурсів і мікрокліматичних параметрів. В Україні така система функціонує у рамках діяльності наукових відділів національних природних парків, однак її охоплення й ресурсне забезпечення залишаються недостатніми для повноцінного управління екотуристичними потоками.

Нарешті, важливо підкреслити, що вплив екотуризму на екосистеми може бути не лише негативним, а й позитивним. Фінансові надходження від туристичної діяльності забезпечують ресурси для природоохоронних заходів, у тому числі реабілітації деградованих ділянок. Присутність туристів стримує браконьєрство та незаконну вирубку лісів. Волонтерська активність туристів сприяє виконанню практичних природоохоронних робіт. Таким чином, при

правильній організації екотуризм здатен стати не джерелом екологічних проблем, а механізмом їх вирішення.

1.4. Роль соціо-екологічних досліджень та анкетування у вивченні стану довкілля

Соціо-екологічні дослідження займають особливе місце в системі наукового пізнання людино-природних взаємодій. На відміну від суто природничих методів, які фіксують об'єктивний стан екосистем, соціо-екологічні методи вивчають суб'єктивний вимір цих взаємодій: сприйняття природи людьми, їхні екологічні знання й установки, поведінкові патерни у природному середовищі, а також соціальні чинники, що впливають на стан довкілля.

Теоретичним фундаментом соціо-екологічних досліджень є концепція «соціо-екологічної системи» (social-ecological system, SES), розроблена Еліно́р Остром та її колегами. Ця концепція розглядає природні екосистеми і людські суспільства не як окремі сутності, а як взаємозалежні підсистеми єдиної складної адаптивної системи. Відповідно, вивчення стану довкілля неможливе без урахування соціального контексту - цінностей, інституцій, практик і стратегій людських спільнот, що взаємодіють з природою.

У контексті дослідження екологічного туризму та формування екологічної культури соціо-екологічні методи дозволяють відповісти на низку ключових питань: як туристи сприймають природні середовища, які емоції та цінності активізує у них контакт з природою, чи змінюються їхні екологічні знання та установки внаслідок участі в екотуристичних програмах, наскільки цей зміст стійкий у часі і чи впливає він на поведінку у повсякденному житті.

Анкетування є одним із найпоширеніших методів соціо-екологічних досліджень завдяки своїй відносній простоті, масштабованості та можливості отримання стандартизованих даних, придатних для статистичної обробки. У

дослідженнях екотуризму анкетування застосовується для: оцінки рівня екологічних знань туристів до і після участі в туристичних програмах; вивчення мотивації екотуристів; аналізу ставлень до природи та їх змін під впливом туристичного досвіду; оцінки задоволеності туристів якістю освітнього супроводу; вивчення екологічної поведінки туристів у природному середовищі та намірів щодо майбутньої проекологічної поведінки.

Методологія конструювання анкет для соціо-екологічних досліджень базується на кількох принципах. По-перше, принцип операціоналізації: абстрактні поняття (екологічна свідомість, ставлення до природи) мають бути переведені у вимірювані індикатори - конкретні твердження, ситуативні запитання або шкали оцінки. По-друге, принцип валідності: інструментарій повинен вимірювати саме ті конструкти, які заявлені, а не суміжні або поверхнево схожі. По-третє, принцип надійності: результати мають бути стабільними при повторних вимірюваннях за незмінних умов.

У дослідженнях екологічних установок широко застосовуються стандартизовані шкали. Найвідомішою серед них є Нова екологічна парадигма (New Ecological Paradigm, NEP), розроблена Данлапом і Ван Ліром у 1978 році та переглянута у 2000 році. Шкала NEP складається з 15 тверджень, що вимірюють прийняття або відкидання антропоцентричних та екоцентричних переконань. Вона широко використовується в порівняльних дослідженнях у різних країнах, у тому числі для оцінки впливу екотуристичних програм на екологічну свідомість учасників.

Поряд з анкетуванням у соціо-екологічних дослідженнях застосовуються методи спостереження - як включеного (дослідник бере безпосередню участь у туристичній діяльності), так і невключеного (фіксація поведінки туристів з боку). Спостереження дозволяє отримати дані про реальну поведінку у природному середовищі, а не лише про декларативні наміри та установки, які фіксуються через анкетування. Поєднання цих методів забезпечує більш повну та достовірну картину.

Якісні методи дослідження - глибокі інтерв'ю, фокус-групи, контент-аналіз - дозволяють вивчати суб'єктивний досвід учасників екотуристичних програм у його складності та нюансованості. Дослідники, що застосовують якісні методи, отримують можливість виявити механізми та процеси, через які екотуристичний досвід впливає на екологічну культуру особистості: яким є характер емоційного переживання, які саме елементи програми справляють найбільше враження, як відбувається осмислення і рефлексія отриманого досвіду.

В Україні соціо-екологічні дослідження у контексті туризму перебувають на початковому етапі розвитку. Більшість наявних робіт обмежуються описовим рівнем або використовують не адаптовані до українського контексту зарубіжні методики. Потреба у розробці вітчизняного інструментарію оцінки екологічної культури туристів і визначення ефективності екотуристичних програм є очевидною і становить актуальний напрямок наукового пошуку.

Результати соціо-екологічних досліджень мають не лише теоретичну, а й виражену практичну цінність. Вони дозволяють менеджерам природних парків і організаторам екотуристичних програм виявляти слабкі місця, коригувати зміст і форму освітніх компонентів, адаптувати програми до потреб і особливостей різних цільових аудиторій. Таким чином, систематичне застосування соціо-екологічних методів є необхідною умовою підвищення ефективності екотуризму як механізму формування екологічної культури.

Проведений теоретико-методологічний аналіз дозволяє сформулювати низку висновків. По-перше, екологічний туризм є складним соціально-природним феноменом, який у своєму розвитку пройшов шлях від описового терміна до концепції сталого розвитку, що інтегрує природоохоронні, освітні та соціально-економічні цілі. По-друге, формування екологічної культури особистості є багатокomпонентним процесом, що охоплює когнітивну, ціннісну, емоційну та поведінкову сфери, і потребує комплексного підходу. По-третє, рекреаційна діяльність справляє суттєвий вплив на природні

екосистеми, що зобов'язує організаторів екотуризму дотримуватися науково обґрунтованих норм рекреаційного навантаження і здійснювати систематичний екологічний моніторинг. По-четверте, соціо-екологічні дослідження з використанням анкетування та інших методів є необхідним інструментом оцінки ефективності екотуристичних програм щодо їх впливу на екологічну культуру учасників. Ці теоретичні та методологічні підстави становлять фундамент для подальшого емпіричного дослідження, представленого у другому розділі роботи.

РОЗДІЛ 2 ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Об'єкт і предмет дослідження

Об'єктом дослідження є екологічна культура особистості в сучасному суспільстві.

У сучасних умовах екологічна культура набуває особливого значення для суспільства і довкілля загалом. Дедалі вплив людської діяльності спричиняє все більший тиск на стан навколишнього природного середовища. Необхідність формування відповідального ставлення людини до природи обумовлена зростанням масштабів використання природних ресурсів, забруднення довкілля, зміною клімату та втратою біорізноманіття. Саме рівень екологічної культури визначає готовність кожної людини дотримуватися принципів сталого розвитку, раціонально використовувати природні ресурси та брати участь у природоохоронній діяльності.

Екологічна культура особистості є складним соціальним явищем. Вона охоплює систему екологічних знань, цінностей, переконань, норм поведінки та практичних дій, спрямованих на збереження довкілля. Екологічна культура формується під впливом багатьох чинників, серед яких найбільш важливими є:

- освіта,
- виховання,
- засоби масової інформації,
- громадська діяльність,
- безпосередня взаємодія людини з природним середовищем.

Високий рівень екологічної культури сприяє формуванню екологічно відповідальної поведінки. Вона проявляється в економному ставленні до природних ресурсів, підтримці природоохоронних заходів, участі в екологічних акціях які поширюють екологічні знання серед населення. Важливою складовою екологічної культури є екологічна свідомість, яка передбачає

усвідомлення людиною взаємозв'язку між власною діяльністю та станом навколишнього середовища.

Сьогодні суспільство стикається з серйозними екологічними проблемами. Щоб подолати ці виклики, суспільству необхідно розвивати екологічну культуру. Саме тому науковці активно шукають нові методи її формування. Відповідно дослідження механізмів, засобів і методів формування екологічної культури є важливим напрямом наукових пошуків.

Предметом дослідження є екотуризм як інструмент формування екологічної культури.

Екотуризм є одним із перспективних напрямів сучасної туристичної діяльності. Він поєднує пізнання природного середовища, рекреацію та екологічну освіту. Його основною особливістю є орієнтація на відповідальне ставлення до природи, мінімізацію негативного впливу на довкілля та підвищення рівня екологічної свідомості учасників туристичних заходів.

На відміну від традиційних форм туризму, екотуризм спрямований не лише на відпочинок, а й на пізнання навколишньої природи. Безпосереднє перебування в природному середовищі, ознайомлення з біотичним та ландшафтним різноманіттям, участь у природоохоронних заходах і взаємодія з місцевими громадами сприяють розумінню та усвідомленню значення охорони природи й необхідності її збереження для майбутніх поколінь.

Екотуризм виконує важливу освітню функцію, оскільки забезпечує безпосередній контакт людини з природою та створює умови для практичного засвоєння екологічних знань. Під час таких подорожей учасники отримують інформацію про особливості природних екосистем, рідкісні види рослин і тварин, екологічні проблеми регіонів та шляхи їх вирішення. Такий досвід є надзвичайно важливим, він сприяє формуванню екологічно відповідального світогляду. Також він допомагає розвитку навичок природоохоронної поведінки.

Особливого значення екотуризм набуває в умовах необхідності популяризації принципів сталого розвитку та підвищення рівня екологічної

грамотності населення. Завдяки поєднанню пізнавальної, виховної та рекреаційної функцій він виступає ефективним засобом формування екологічної культури різних вікових та соціальних груп населення.

Надзвичайно важливою частиною дослідження впливу екотуризму на формування екологічної культури є аналіз його виховного та мотиваційного значення для молоді. Замість жорстких заборон і правил, екотуризм пропонує цікавий практичний досвід, комфортний відпочинок та позитивні емоції. Завдяки цьому дбайливе ставлення до природи сприймається молодими людьми не як примус, а як природна частина сучасного й усвідомленого стилю життя.

Ненав'язливі та комфортні форми:

- затишні глемпінги замість класичних наметів у лісі;
- цифрові екостежки з цікавими QR-кодами;
- гейміфіковані квести у мобільних додатках на місцевості;
- естетичні гастротури з дегустацією органічних фермерських продуктів;
- добровільний цифровий детокс для якісного живого спілкування.

Прояви позитивного впливу на молодь:

- зниження рівня стресу;
- яскравий візуальний контент для популяризації у соцмережах;
- якісний нетворкінг серед активних та екологічно свідомих однодумців;
- усвідомлення цінності біорізноманіття завдяки матеріалам;
- покращення самопочуття через помірну фізичну активність.

Отже, саме через такі сучасні та привабливі формати екотуризм допомагає молоді формувати власні екологічні цінності без жодного психологічного тиску чи примусу.

Таким чином, предмет дослідження охоплює теоретичні та практичні аспекти використання екотуризму як інструменту формування екологічної культури особистості, його освітній потенціал, виховний вплив та роль у

розвитку екологічно відповідального ставлення до навколишнього природного середовища.

2.2. Методи дослідження

Методологічну основу дослідження становить поєднання теоретичних та емпіричних методів. Теоретичні методи включали аналіз, синтез і систематизацію наукових джерел з екологічного туризму та екологічної культури.

Основним емпіричним методом було анкетування. Для його проведення була розроблена спеціальна анкета, яка дозволяла оцінити чотири ключові компоненти екологічної культури особистості: когнітивний, ціннісно-мотиваційний, емоційно-естетичний та діяльнісний. Анкета містила блоки запитань, що відповідали кожному з цих компонентів, зокрема адаптовану шкалу.

Опитування проводилося в онлайн-форматі за допомогою сервісу Google Forms, що дало змогу забезпечити зручність участі респондентів, автоматизований збір відповідей та їх подальшу обробку.

Анкета містила 29 запитань, об'єднаних у шість тематичних блоків: соціально-демографічна характеристика респондентів, досвід участі в екотуризмі, екологічна обізнаність, ціннісний компонент екологічної культури, поведінковий компонент екологічної культури та оцінка впливу екотуризму на формування екологічної культури.

Збір відповідей, їх систематизація та первинний статистичний аналіз здійснювалися за допомогою вбудованих інструментів Google Forms. Для інтерпретації результатів використовувалися узагальнені дані у вигляді кількісних показників, відсоткових співвідношень та графічних матеріалів, сформованих сервісом автоматично.

Структура запропонованої анкети:

Блок 1. Соціально-демографічна характеристика респондентів

Ваш вік?

1. Стать?
2. Рівень освіти.
3. Місце проживання (місто/село).
4. Професійна діяльність.

Блок 2. Досвід участі в екотуризмі

1. Чи відвідували Ви природоохоронні території (національні парки, заказники тощо)?
2. Як часто Ви берете участь у туристичних подорожах природними територіями?
3. Чи обираєте Ви екотуризм свідомо?
4. Які види діяльності Вам найбільш притаманні? (піші маршрути, кемпінг, екоекскурсії тощо).
5. Основна мотивація участі в екотуристичних подорожах.

Блок 3. Екологічна обізнаність

1. Чи знайомі Ви з принципами сталого розвитку?
2. Чи знаєте Ви правила поведінки на природоохоронних територіях?
3. Оцініть власний рівень екологічних знань.
4. Чи усвідомлюєте Ви наслідки рекреаційного навантаження на екосистеми?

Блок 4. Ціннісний компонент екологічної культури

1. Чи вважаєте Ви необхідним обмеження доступу до окремих природних територій для їх збереження?
2. Наскільки важливим є збереження біорізноманіття?
3. Чи підтримуєте Ви запровадження екологічних зборів для відвідувачів природних територій?
4. Чи готові Ви змінювати власну поведінку заради зменшення впливу на довкілля?

Блок 5. Поведінковий компонент екологічної культури

1. Чи збираєте Ви сміття після відпочинку?

2. Чи сортуєте відходи у повсякденному житті?
3. Чи користуєтесь багаторазовими виробами під час подорожей?
4. Чи дотримуєтесь маркованих маршрутів?
5. Чи робили Ви зауваження іншим щодо порушення правил поведінки на природі?
6. Яких правил екологічної поведінки Ви зазвичай дотримуетесь під час перебування на природі?

Блок 6. Оцінка впливу екотуризму на формування екологічної культури

1. Чи вплинуло відвідування природних територій на Ваше ставлення до довкілля?
2. Чи змінилася Ваша екологічна поведінка після участі в екотуристичних подорожах?
3. Чи вважаєте Ви екотуризм ефективним інструментом екологічного виховання?
4. Які екопросвітницькі заходи є найбільш ефективними?
5. Які заходи можуть підвищити екологічну культуру відвідувачів природних територій?

Всього анкета містить 6 блоків по 4-6 питань різного типу.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ЕКОТУРИЗМУ НА ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ

3.1. Соціально-демографічна характеристика респондентів та їх досвід участі в екотуризмі

В опитуванні взяли участь 110 респондентів. Найбільшу частку становили особи віком 18–25 років (38,3 %), що свідчить про значну зацікавленість молоді питаннями екотуризму та охорони довкілля. Також були представлені вікові групи 26–35 років (17,0 %), 36–50 років (21,3 %) та 51–65 років (23,4 %). Осіб віком понад 65 років серед респондентів не було (рис. 3.1).

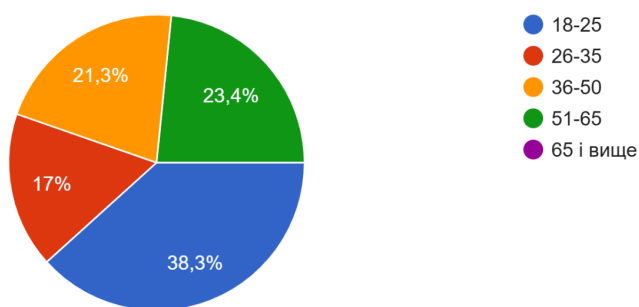

Рис.3.1. Вік респондентів

Серед опитаних переважали жінки (72,3 %), тоді як чоловіки становили 27,7 %. За рівнем освіти найбільш численною групою були респонденти з вищою освітою рівня магістра або спеціаліста (31,9 %). Також значна частка опитаних мала повну загальну середню освіту, вищу освіту рівня бакалавра або базову середню освіту (рис. 3.2).

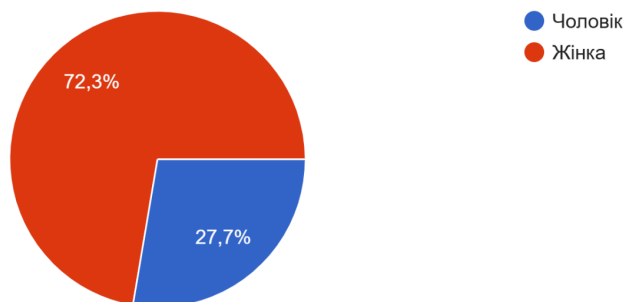

Рис.3.2. Стать респондентів

Більшість респондентів проживають у містах (66 %), тоді як мешканці сільської місцевості становили 34 % (рис. 3.3). Найбільш поширеною професійною категорією були наймані працівники (36,2 %), студенти (23,4 %) та викладачі (21,3 %).

Рис.3.3. Рівень освіти респондентів

Результати дослідження свідчать про досить високий рівень залучення респондентів до екотуристичної діяльності. Природоохоронні території відвідували 83 % опитаних. Більшість респондентів беруть участь у подорожах природними територіями щонайменше один раз на рік, а 29,8 % зазначили, що свідомо обирають саме екотуризм як форму відпочинку (рис. 3.4).

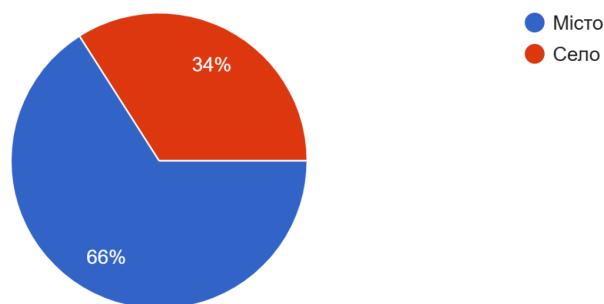

Рис.3.4. Місце проживання респондентів

Найпоширенішими видами діяльності під час екотуристичних подорожей є піші маршрути (74,5 %), екоекскурсії (40,4 %) та кемпінг (36,2 %). Основними мотивами участі в екотуризмі стали відпочинок (70,2 %) та пізнання природи (46,8 %), що свідчить про поєднання рекреаційної та освітньої функцій екотуризму (рис. 3.5).

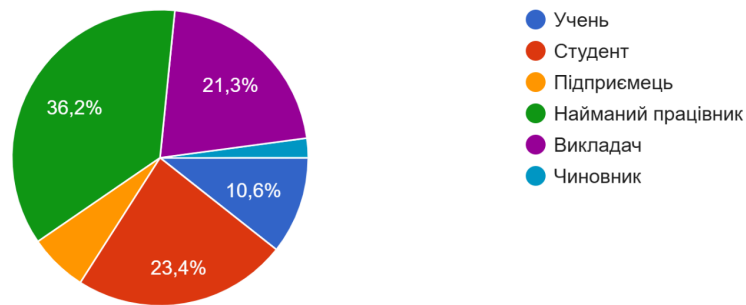

Рис.3.5. Соціальний статус респондентів

Отримані результати дають підстави стверджувати, що значна частина респондентів має практичний досвід взаємодії з природними територіями, що створює передумови для формування екологічної культури через екотуристичну діяльність.

3.2. Аналіз рівня екологічної обізнаності, екологічних цінностей та поведінкових практик респондентів

Важливим показником залученості респондентів до екотуристичної діяльності є відвідування природоохоронних територій. Результати опитування показали, що 39 осіб (83 %) відвідували національні природні парки, заказники або інші природоохоронні території, тоді як лише 8 респондентів (17 %) не мали такого досвіду (рис.3.6).

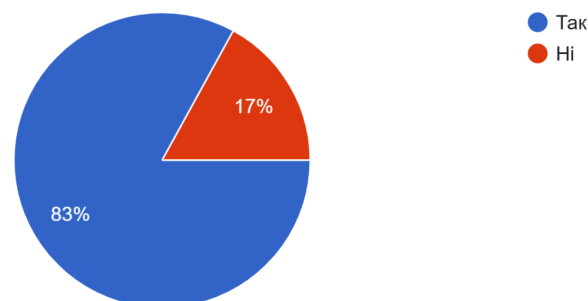

Рис.3.6. Відвідування природоохоронних територій

Отримані дані свідчать про високий рівень знайомства опитаних із природними об'єктами та створюють підґрунтя для формування екологічної

свідомості через безпосередній контакт із природним середовищем. Значна частка респондентів, які відвідували природоохоронні території, дозволяє припустити наявність позитивного впливу екотуризму на їхні екологічні знання, цінності та поведінкові практики.

Частота участі в подорожах природними територіями також є доволі високою (рис.3.7). Більшість респондентів (46,8 %) здійснюють такі подорожі один раз на рік, ще 17 % подорожують 2–3 рази на рік, а 12,8 % відвідують природні території чотири і більше разів на рік. Водночас 23,4 % опитаних не беруть участі в таких подорожах. Отримані результати свідчать, що для більшості респондентів відвідування природних територій є регулярною практикою, хоча інтенсивність участі залишається різною.

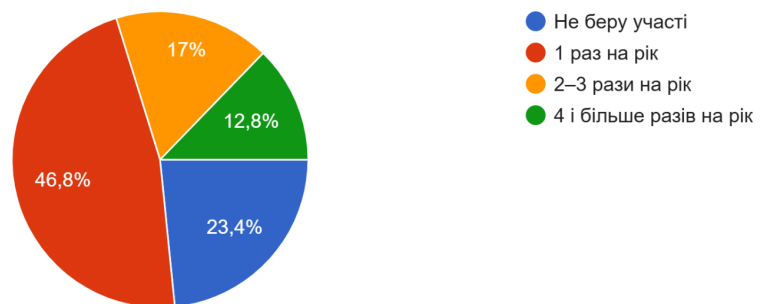

Рис. 3.7. Частота участі в подорожах природними територіями

Важливою характеристикою є усвідомлений вибір екотуризму. Результати опитування показали, що 70,2 % респондентів свідомо обирають екотуризм, тоді як 29,8 % не розглядають його як окремий напрям туристичної діяльності. Це свідчить про досить високий рівень популярності екотуризму та розуміння його особливостей серед населення (рис.3.8).

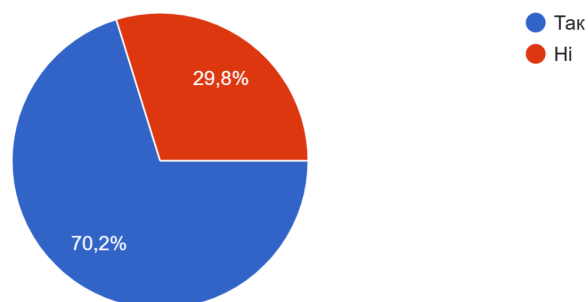

Рис. 3.8. Вибір екотуризму

Найбільш поширеним видом екотуристичної діяльності виявилися піші маршрути, які обрали 74,5 % респондентів. Значно рідше учасники дослідження віддають перевагу екоекскурсіям (40,4 %) та кемпінгу (36,2 %). Такий розподіл може пояснюватися доступністю пішохідного туризму, який не потребує значних матеріальних витрат і дозволяє безпосередньо ознайомитися з природними об'єктами (рис.3.9).

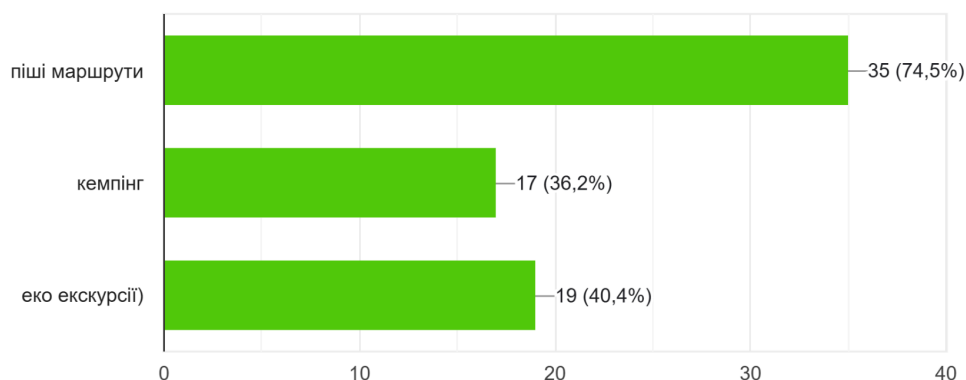

Рис. 3.9. Види екотуристичної діяльності

Щодо мотивації участі в екотуризмі, то переважна більшість респондентів обирає його насамперед для відпочинку (70,2 %). Другим за поширеністю мотивом є пізнання природи (46,8 %), а третім – активний спорт (19,1 %). Це свідчить, що екотуризм виконує не лише рекреаційну, а й пізнавальну функцію. Значна частка респондентів, які прагнуть пізнання природи, підтверджує освітній потенціал екотуризму та його здатність впливати на формування екологічної культури населення (рис.3.10).

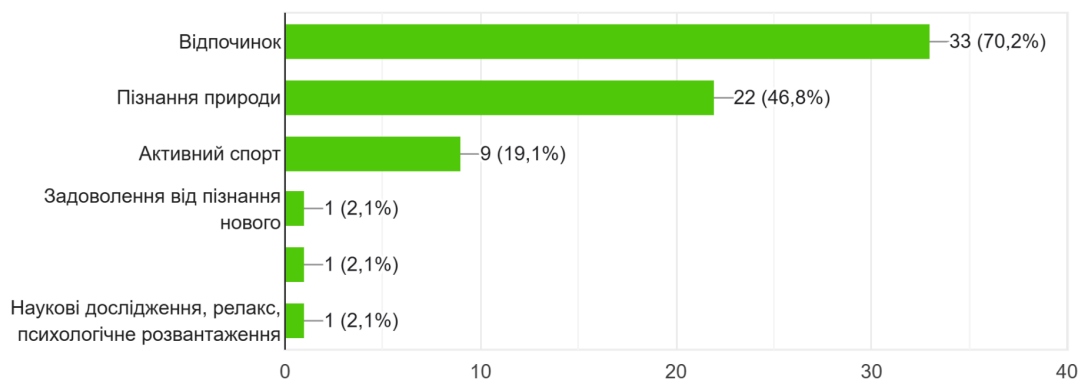

Рис. 3.10. Мотивація участі в екотуризмі

Таким чином, результати дослідження свідчать про достатньо високий рівень залученості респондентів до екотуристичної діяльності. Регулярне відвідування природоохоронних територій, переважання пішохідних маршрутів та орієнтація на пізнання природи створюють сприятливі умови для формування екологічної свідомості, екологічних цінностей і відповідальної поведінки.

Результати опитування демонструють достатній рівень екологічної обізнаності учасників дослідження. З принципами сталого розвитку знайомі 74,5 % респондентів, а правила поведінки на природоохоронних територіях знають 89,4 % опитаних. Крім того, 78,3 % респондентів усвідомлюють наслідки рекреаційного навантаження на природні екосистеми (рис. 3.11 а, б).

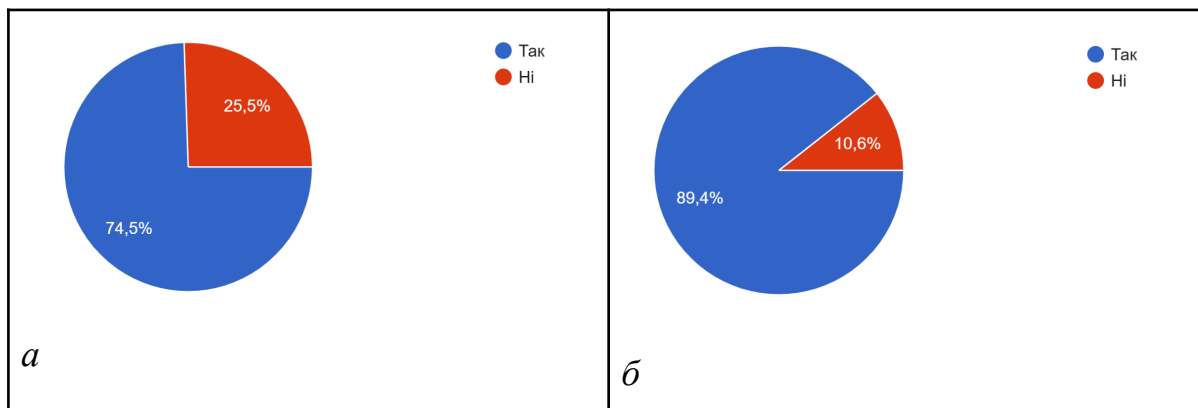

Рис. 3.11. Рівень екологічної обізнаності

Самооцінка екологічних знань показала переважання середнього та високого рівнів екологічної компетентності. Найбільша частка опитаних оцінила свої знання як середні (31,9 %), достатні (25,5 %) або високі (23,4 %), що свідчить про загалом позитивний рівень екологічної освіченості респондентів (рис. 3.12).

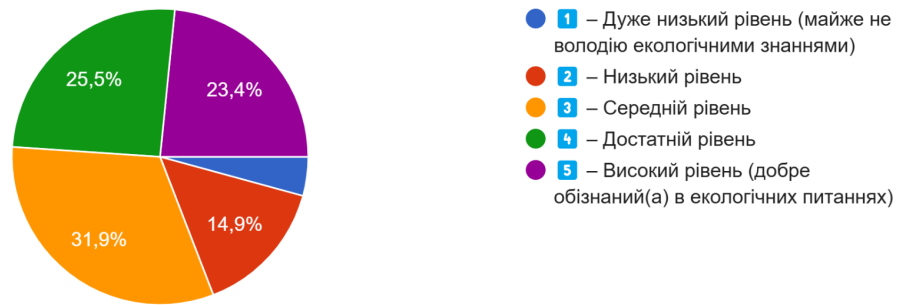

Рис. 3.12. Самооцінка екологічних знань

Дослідження ціннісного компонента екологічної культури показало, що 83 % респондентів підтримують обмеження доступу до окремих природних територій задля їх збереження. Важливість охорони біорізноманіття високо оцінили 70,2 % опитаних, а 83 % підтримують запровадження екологічних зборів для відвідувачів природних територій. Водночас 85,1 % респондентів висловили готовність змінювати власну поведінку заради зменшення негативного впливу на довкілля (рис. 3.13).

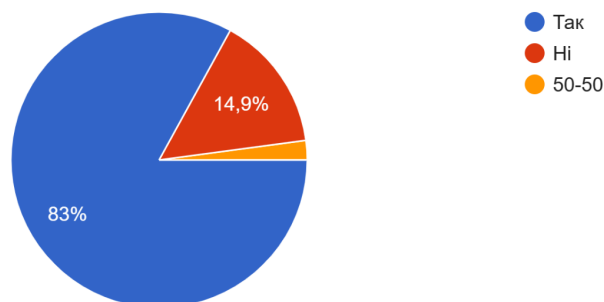

Рис. 3. 13. Ціннісний компонент екологічної культури

Важливим показником екологічної обізнаності є розуміння наслідків рекреаційного навантаження на природні екосистеми. Результати опитування показали, що 78,3 % респондентів усвідомлюють можливі негативні наслідки антропогенного впливу на природне середовище, тоді як 21,7 % опитаних не мають достатнього уявлення про такі процеси (рис. 3.14). Отримані дані свідчать про переважання серед респондентів розуміння екологічних ризиків, пов'язаних із туристичною та рекреаційною діяльністю. Водночас наявність майже чверті опитаних, які не усвідомлюють наслідків рекреаційного навантаження, вказує на необхідність подальшого розвитку екологічної

просвіти та поширення інформації щодо впливу людини на природні екосистеми. Це підтверджує актуальність використання екотуризму як інструменту формування екологічної культури та підвищення рівня екологічної свідомості населення.

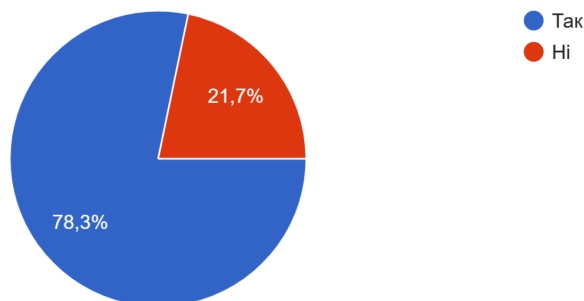

Рис. 3.14. Розуміння наслідків рекреаційного навантаження на природні екосистеми.

Цікавим і незамінним показником ціннісного компонента екологічної культури є ставлення населення до проблеми збереження біорізноманіття. Результати опитування показали, що більшість респондентів усвідомлюють важливість охорони біологічного різноманіття. Найбільша частка опитаних (40,4 %) оцінила значущість його збереження на максимальному рівні, а ще 29,8 % обрали оцінку «важливе». Таким чином, 70,2 % респондентів високо оцінюють необхідність збереження біорізноманіття (рис. 3.15).

Лише 12,7 % опитаних вважають це питання малозначущим або зовсім неважливим, тоді як 17,0 % дотримуються нейтральної позиції. Отримані результати свідчать про переважання позитивних екологічних цінностей серед респондентів та розуміння ними ролі біорізноманіття у забезпеченні стабільності природних екосистем. Високий рівень підтримки ідей збереження біорізноманіття підтверджує сформованість екологічно орієнтованих ціннісних установок, які є важливою складовою екологічної культури особистості.

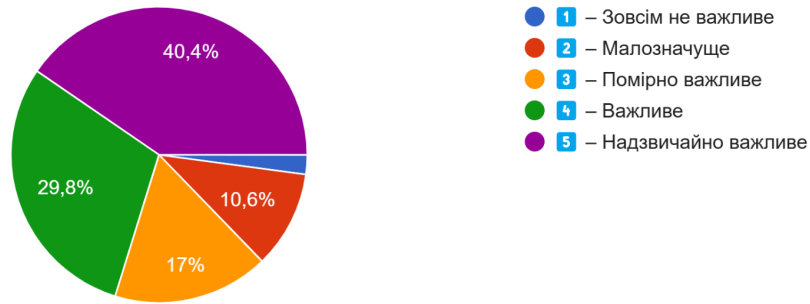

Рис. 3.15. Ставлення респондентів до проблеми збереження біорізноманіття.

Важливими показниками сформованості екологічних цінностей є готовність підтримувати природоохоронні заходи та особиста готовність змінювати власну поведінку заради збереження довкілля. Результати опитування показали, що 83 % респондентів підтримують запровадження екологічних зборів для відвідувачів природних територій (рис 3.16 а), тоді як лише 17 % висловилися проти такої практики. Це свідчить про розуміння більшістю опитаних необхідності фінансової підтримки природоохоронних заходів та готовність брати участь у збереженні природної спадщини.

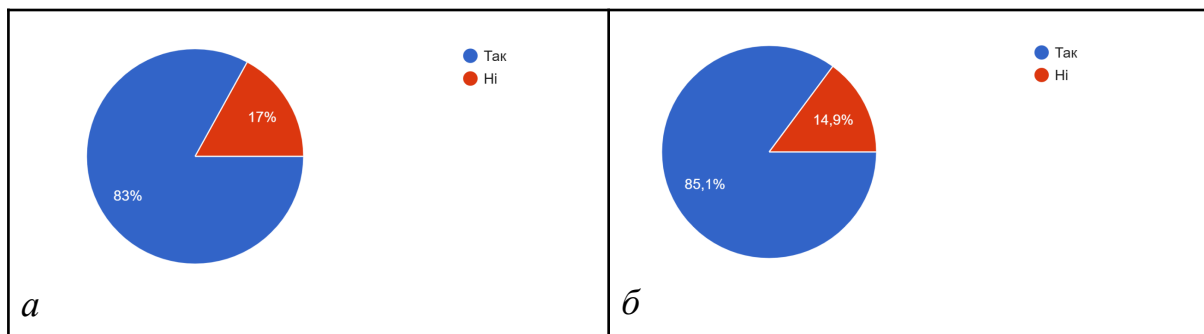

Рис. 3.16. Готовність підтримувати природоохоронні заходи

Ще більш показовими є результати щодо готовності змінювати власну поведінку задля зменшення негативного впливу на довкілля (рис 3.16 б). Таку готовність висловили 85,1 % респондентів, тоді як лише 14,9 % не готові до відповідних змін. Отримані дані свідчать про високий рівень екологічної відповідальності серед учасників дослідження та усвідомлення особистої ролі у вирішенні екологічних проблем.

Загалом результати обох питань демонструють переважання серед респондентів позитивних екологічних установок і готовності не лише підтримувати природоохоронні ініціативи, а й особисто долучатися до зменшення антропогенного навантаження на довкілля. Це є важливою ознакою сформованого ціннісного компонента екологічної культури та підтверджує значний потенціал екотуризму у розвитку екологічно відповідального ставлення до природи.

Аналіз поведінкового компонента показав, що більшість респондентів дотримуються екологічно відповідальної поведінки. Так, 93,6 % прибирають за собою сміття після відпочинку (рис. 3.17), 61,7 % сортують відходи у повсякденному житті, 76,6 % використовують багаторазові вироби під час подорожей, а 66 % дотримуються маркованих маршрутів. Крім того, 72,3 % респондентів робили зауваження іншим особам щодо порушення природоохоронних правил.

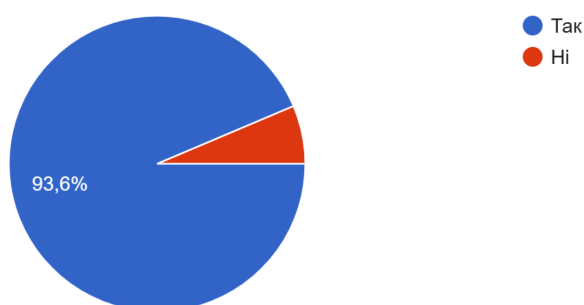

Рис. 3.17. Ставлення до сміття під час подорожі.

Серед конкретних екологічних практик найбільш поширеними є прибирання сміття після відпочинку (85,1 %), використання багаторазового посуду та пляшок (61,7 %), дотримання режиму тиші (53,2 %) та сортування відходів (51,1 %). Це свідчить про достатньо високий рівень сформованості екологічно відповідальної поведінки серед учасників дослідження (рис. 3.18).

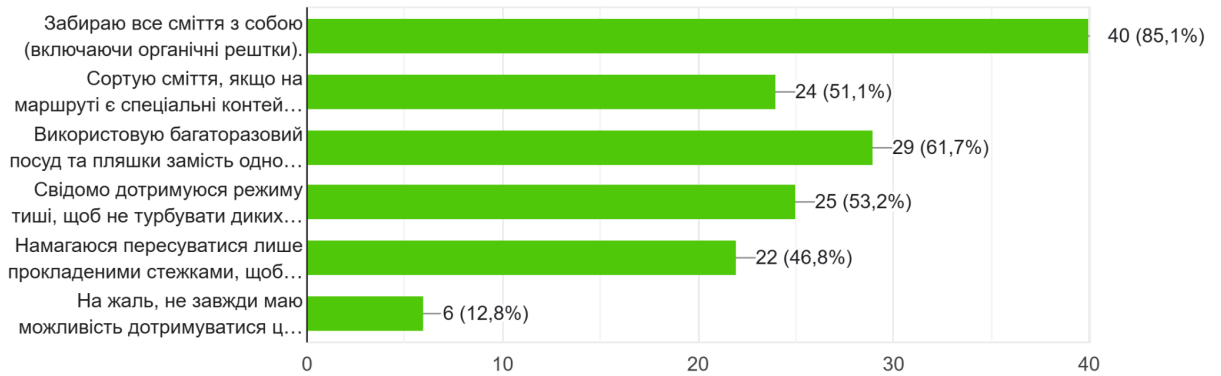

Рис. 3.18. Екологічних практик

3.3. Оцінка впливу екотуризму на формування екологічної культури населення.

Результати анкетування підтверджують позитивний вплив екотуризму на формування екологічної культури населення. Так, 87,2 % респондентів зазначили, що відвідування природних територій змінило їхнє ставлення до довкілля, а 80,9 % повідомили про позитивні зміни у власній екологічній поведінці після участі в екотуристичних подорожах (рис. 3.19)..

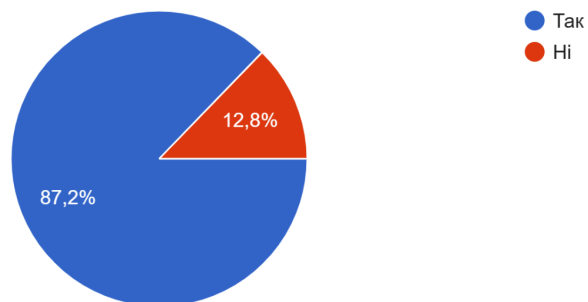

Рис. 3.19. Екологічні практики.

Особливо показовим є те, що 86,7 % опитаних вважають екотуризм ефективним інструментом екологічного виховання. Це свідчить про усвідомлення респондентами освітнього та виховного потенціалу екотуристичної діяльності (рис. 3.20).

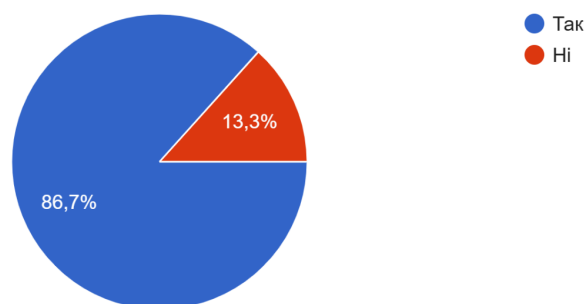

Рис. 3.20. Екотуризм як інструмент екологічного виховання.

Серед найбільш ефективних екопросвітницьких заходів респонденти відзначили екологічні стежки з інформаційними маршрутами (63 %), екскурсії з професійними гідами (63 %), соціальні мережі та онлайн-кампанії (60,9 %), а також волонтерські природоохоронні акції (54,3 %). Отримані результати демонструють важливість поєднання традиційних та сучасних форм екологічної освіти (рис. 3.21).

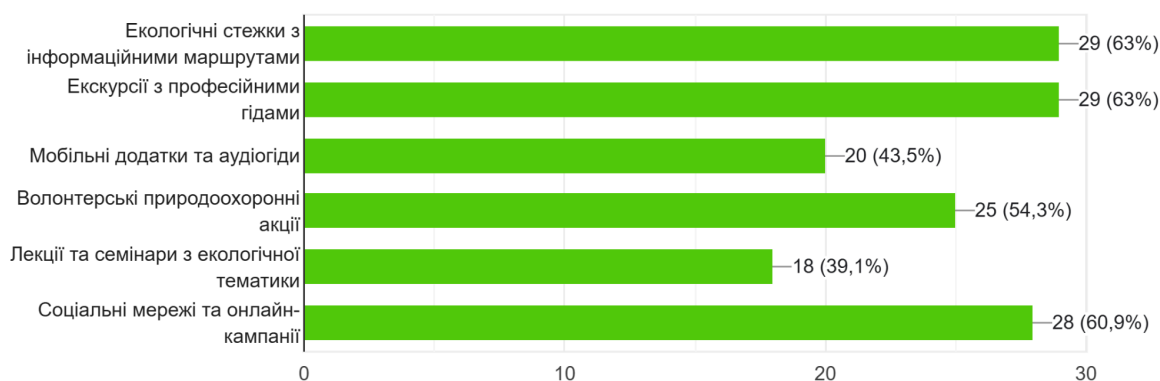

Рис. 3.21. Екопросвітницькі заходи

На думку респондентів, підвищенню екологічної культури відвідувачів природних територій найбільше сприяють освітні заходи (рис. 3.22) у формі екскурсій, лекцій та майстер-класів (44,7 %), правила та контроль за дотриманням природоохоронних вимог (31,9 %), а також поширення інформаційних матеріалів (21,3 %).

Рис. 3.22. Що підвищує екологічну культуру відвідувачів природних територій.

Таким чином, результати дослідження підтверджують, що екотуризм є ефективним інструментом формування екологічної культури населення, оскільки сприяє підвищенню екологічної обізнаності, розвитку позитивних екологічних цінностей та закріпленню екологічно відповідальної поведінки.

РОЗДІЛ 4 ОХОРОНА ПРАЦІ, ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ТА ЦИВІЛЬНИЙ ЗАХИСТ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ЕКОТУРИЗМУ

4.1. Загальна характеристика умов проведення досліджень в екотуризмі

4.1.1. Особливості дослідження екотуризму як соціо-екологічного явища

Екотуризм як соціо-екологічне явище є складним та багатоаспектним предметом наукового дослідження, що потребує застосування міждисциплінарного підходу та комплексних методів збору і аналізу даних. Дослідження у сфері екотуризму охоплює широкий спектр питань: від вивчення природних екосистем та їх здатності до рекреаційного навантаження до аналізу соціально-психологічних чинників, що формують поведінку туристів і місцевого населення в природних умовах.

Аналіз екотуризму як інструменту формування екологічної культури передбачає проведення спостережень за ставленням туристів до природного середовища, моніторинг їхньої поведінки на маршрутах, вивчення ефективності освітніх та інтерпретаційних програм природоохоронних установ. Дослідник при цьому повинен не лише фіксувати факти, але й аналізувати мотиваційну складову вибору туристами певних форм відпочинку, розуміти соціальні механізми формування екологічно відповідальної поведінки [19].

Дослідження поведінки туристів і місцевого населення в зонах екотуризму є ключовим аспектом вивчення цього явища. Воно включає спостереження за дотриманням встановлених правил відвідування природоохоронних об'єктів, фіксацію випадків порушення екологічних норм, аналіз взаємодії між різними категоріями користувачів природних ресурсів. Особливого значення набуває вивчення соціально-економічного впливу екотуризму на місцеві громади: рівень доходів від туристичної діяльності, зайнятість населення, зміни в традиційному природокористуванні [22].

Оцінювання впливу рекреаційної діяльності на довкілля є невід'ємною складовою наукового дослідження екотуризму. Ця оцінка здійснюється за допомогою геоекологічного моніторингу стану природних компонентів (рослинного покриву, ґрунтів, водних об'єктів, фауни) в зонах туристичного навантаження та поза їх межами. Дослідник має фіксувати динаміку змін стану екосистем залежно від інтенсивності рекреаційного використання, виявляти порогові значення антропогенного навантаження, при перевищенні яких починаються незворотні деградаційні процеси.

4.1.2. Умови праці дослідника

Умови праці науковця, що здійснює дослідження в сфері екотуризму, суттєво відрізняються від умов роботи в стаціонарних лабораторних або офісних умовах. Значна частина дослідницького процесу відбувається безпосередньо в природному середовищі - в лісах, гірських районах, на берегах водних об'єктів, у заповідних зонах. Польовий характер роботи зумовлює специфічні вимоги до організації праці та забезпечення безпеки дослідника.

Проведення польових спостережень у природних територіях пов'язане з пересуванням по складному рельєфу, тривалим перебуванням на відкритому повітрі за різних погодних умов, роботою у важкодоступних районах. Дослідник часто змушений долати значні відстані пішки з обладнанням для вимірювань та збору зразків, що вимагає відповідної фізичної підготовки та витривалості. Тривалість польового робочого дня може значно перевищувати стандартну норму, особливо в умовах сезонних польових експедицій.

Робота з анкетуванням туристів і місцевих жителів передбачає безпосередній контакт з великою кількістю людей в різних умовах - на туристичних маршрутах, у населених пунктах, у місцях масового відпочинку. Дослідник має опанувати навички ефективної комунікації, враховувати культурні та мовні особливості респондентів, дотримуватися етичних норм проведення соціологічних досліджень [24].

Аналіз статистичних та картографічних даних становить значну частину камерального етапу роботи, що потребує тривалої роботи за комп'ютером та опрацювання великих масивів числової і просторової інформації. Використання цифрових платформ та геоінформаційних систем (ГІС) дозволяє суттєво підвищити ефективність обробки даних, проте вимагає спеціальних знань і навичок роботи з відповідним програмним забезпеченням.

Таблиця 4.1

Характеристика умов праці дослідника в екотуризмі

Етап дослідження	Умови праці	Тривалість	Основні ризики
Польові спостереження	Відкрите середовище, природні умови	6–10 год/день	Погодні явища, складний рельєф
Анкетування	Контакт з населенням, мобільна робота	4–8 год/день	Психологічне навантаження
Камеральна обробка	Офіс/лабораторія, робота за ПК	6–8 год/день	Гіподинамія, навантаження на зір
Картографічний аналіз	Офіс, ГІС-обладнання	4–8 год/день	Навантаження на зір, стрес

4.1.3. Нормативно-правове забезпечення

Діяльність дослідника у сфері екотуризму регулюється комплексом нормативно-правових актів, що охоплюють різні аспекти його роботи. Законодавство у сфері охорони праці встановлює загальні вимоги до умов праці, організації робочого місця, режиму праці та відпочинку, проведення інструктажів з безпеки, забезпечення працівників засобами індивідуального захисту. Основними нормативними документами є Кодекс законів про працю України, Закон України «Про охорону праці», відповідні ДСН та ДСТУ, що регламентують умови виконання польових геоекологічних досліджень.

Природоохоронне законодавство визначає правові засади використання природних ресурсів у науково-дослідних цілях, порядок отримання дозволів на проведення досліджень у заповідних зонах та на природоохоронних територіях. Закон України «Про природно-заповідний фонд України», Водний кодекс, Лісовий кодекс, законодавство про тваринний і рослинний світ - усі ці

нормативні акти регулюють умови доступу до природних об'єктів та обмеження, пов'язані з проведенням наукових досліджень.

Правила відвідування природоохоронних територій визначаються як загальним законодавством, так і локальними нормативними документами конкретних заповідників, національних парків та регіональних ландшафтних парків. Дослідник зобов'язаний ознайомитися з цими правилами до початку польового етапу роботи та суворо дотримуватися їх вимог. Порушення природоохоронного законодавства тягне за собою адміністративну або кримінальну відповідальність.

4.2. Небезпечні та шкідливі фактори під час дослідження екотуризму

4.2.1. Природно-кліматичні фактори

Природно-кліматичні чинники є одним із найбільш значущих джерел небезпеки під час проведення польових досліджень у сфері екотуризму. Несприятливі погодні умови можуть суттєво ускладнити проведення спостережень, спричинити загрозу здоров'ю або навіть життю дослідника. До найбільш небезпечних погодних явищ належать грози з блискавками (особливо на відкритих ділянках і вершинах), сильні зливи та повені, хуртовини та метелиці, туман, що різко погіршує видимість.

Підвищені або знижені температури навколишнього середовища становлять серйозну загрозу для здоров'я дослідника. Перегрівання організму (теплові удари) є реальною небезпекою при роботі під прямим сонячним промінням у спекотну погоду без належного захисту та достатнього водоспоживання. Переохолодження та обмороження загрожують при роботі в умовах низьких температур, особливо в гірських районах, при мокрому снігу або дощі в поєднанні з вітром. Різкі перепади температур також негативно позначаються на стані здоров'я [28].

Ультрафіолетове випромінювання є постійним чинником ризику при роботі на відкритому повітрі, особливо у гірській місцевості та в умовах

снігового покриву, який посилює відбиття UV-променів. Тривала незахищена експозиція може спричинити сонячні опіки шкіри, пошкодження сітківки ока, а при систематичному впливі - підвищити ризик онкологічних захворювань шкіри. Складний рельєф місцевості - скелясті схили, переправи через водойми, нестабільні схили - є джерелом ризику травматизму.

Таблиця 4.2

Природно-кліматичні фактори ризику та заходи захисту

Фактор ризику	Можливі наслідки	Заходи захисту
Гроза, блискавка	Удар блискавкою, опіки, загибель	Укриття в будівлях, уникати відкритих підвищень
Перегрівання	Тепловий удар, непритомність	Головний убір, вода, уникати пік сонця
Переохолодження	Обмороження, гіпотермія	Тепла одяг, вологостійке обладнання
UV-випромінювання	Опіки шкіри, ушкодження зору	Сонцезахисний крем, окуляри, одяг
Складний рельєф	Падіння, переломи, розтягнення	Правильне взуття, страховка, маршрут

4.2.2. Біологічні та екологічні фактори

Біологічні чинники небезпеки є особливо актуальними при проведенні польових досліджень в природних екосистемах. Контакт із дикими тваринами та рослинами може становити реальну загрозу здоров'ю дослідника. Серед тваринного світу особливу небезпеку становлять: отруйні змії (гадюка звичайна є найпоширенішим видом в Україні), дикі ссавці (вепри, ведмеді в Карпатах), деякі комахи та кліщі, що є переносниками інфекційних захворювань.

Укуси комах є найбільш поширеною формою біологічної небезпеки при польових роботах. Кліщі (*Ixodes ricinus* та ін.) є переносниками кліщового енцефаліту та хвороби Лайма - серйозних нейроінфекцій, що можуть мати тяжкі наслідки для здоров'я. Комарі в деяких регіонах є переносниками арбовірусних захворювань, оси та бджоли можуть спричинити важкі алергічні реакції аж до анафілактичного шоку у схильних осіб. Деякі рослини здатні викликати алергічні реакції при контакті зі шкірою або вдиханні пилку [29].

Ризики природних інфекцій суттєво підвищуються при роботі в умовах обмеженого доступу до чистої води та санітарних об'єктів. Кишкові інфекції, лептоспіроз (при контакті з природними водоймами), туляремія, ботулізм та інші зоонозні захворювання можуть бути підхоплені при порушенні санітарно-гігієнічних норм. Вплив забруднених рекреаційних зон, де інтенсивна туристична діяльність призводить до накопичення твердих відходів та забруднення водойм, є додатковим фактором ризику захворюваності дослідників.

4.2.3. Організаційні та соціальні фактори

Організаційні та соціальні фактори небезпеки часто недооцінюються, проте їхній вплив на здоров'я і безпеку дослідника є не менш значущим, ніж природні ризики. Робота у групах туристів або з місцевими громадами передбачає необхідність ефективного управління груповою динамікою, вирішення конфліктних ситуацій та адаптації до непередбачуваної поведінки учасників. Дослідник, що виконує роль одночасно і науковця, і керівника групи, несе подвійне навантаження [21].

Взаємодія з місцевими громадами може бути ускладнена культурними, мовними або соціальними бар'єрами. У деяких випадках місцеве населення може ставитися до дослідників з підозрою або навіть ворожістю, особливо якщо сприймає наукову діяльність як загрозу своїм традиційним правам на використання природних ресурсів.

4.2.4. Психофізіологічні фактори

Психофізіологічні навантаження під час проведення досліджень у сфері екотуризму мають свою специфіку, зумовлену особливостями польової дослідницької діяльності. Фізичне навантаження під час пересування по маршрутах може бути значним і тривалим, особливо при роботі в гірській місцевості або при необхідності долати великі відстані з важким обладнанням.

Без належної фізичної підготовки та дотримання раціонального режиму навантажень це може призвести до перевтоми, травм опорно-рухового апарату або загострення хронічних захворювань.

Втома при тривалих маршрутах знижує концентрацію уваги, сповільнює реакцію та погіршує прийняття рішень - що суттєво підвищує ризик нещасних випадків. Інформаційне та емоційне навантаження під час збору даних пов'язане з необхідністю одночасно спостерігати, фіксувати, аналізувати та взаємодіяти з людьми або природним середовищем. Постійна робота в умовах невизначеності (нестабільна погода, непередбачувані маршрути, зміни в плані досліджень) є джерелом хронічного стресу.

Таблиця 4.3

Класифікація шкідливих та небезпечних факторів при дослідженні екотуризму

Група факторів	Конкретні прояви	Ступінь небезпеки	Можливі наслідки
Природно-кліматичні	Гроза, UV, перепади температур, рельєф	Середній–Високий	Травми, обмороження, опіки
Біологічні	Кліщі, змії, отруйні рослини, інфекції	Середній–Високий	Захворювання, алергія, отруєння
Організаційні	Втрата орієнтації, конфліктні ситуації	Низький–Середній	Нещасні випадки, стрес
Соціальні	Ворожість місцевих, мовний бар'єр	Низький	Психологічна напруга
Психофізіологічні	Перевтома, стрес, інформаційне перевантаження	Середній	Зниження уваги, захворювання

4.3. Заходи забезпечення безпеки під час екологічних досліджень в екотуризмі

4.3.1. Організаційні заходи безпеки

Організаційна підготовка є основою безпечного проведення польових досліджень. Планування маршрутів екологічних спостережень має включати детальний аналіз географічних умов місцевості, оцінку потенційних ризиків на маршруті, визначення контрольних точок і часу їх проходження, розробку альтернативних маршрутів на випадок непередбачених ситуацій. Маршрути

мають бути відпрацьовані на картографічних матеріалах та, за можливості, - попередньо рекогносційовані.

Супровід груп під час польових досліджень є обов'язковою умовою безпечної роботи: самостійне проведення досліджень допускається лише в добре відомій, безпечній місцевості і лише з попереднім повідомленням відповідальної особи про маршрут і орієнтовний час повернення. Для роботи з групами туристів або при проведенні масштабних польових досліджень необхідно передбачити систему зв'язку між учасниками. Інструктаж перед виходом на маршрут є обов'язковим для всіх учасників дослідницької групи - він має охоплювати правила поведінки на маршруті, дії в екстрених ситуаціях, особливості місцевого середовища.

Врахування погодних умов є критично важливим елементом планування польових робіт. До початку кожного дня польових досліджень необхідно отримати актуальний прогноз погоди для даного регіону та скоригувати плани відповідно до очікуваних умов. Робота під час грози, сильних опадів або в умовах видимості менше 50 метрів має бути припинена. Прийняття рішення про вихід на маршрут або припинення роботи при погіршенні погоди - прерогатива відповідального керівника дослідження.

4.3.2. Засоби індивідуального захисту

Правильний підбір одягу та взуття є першим і найважливішим засобом захисту від природних чинників ризику. Зручне туристичне взуття з жорсткою підошвою та фіксацією гомілки захищає від розтягнень і переломів при пересуванні по нерівному рельєфу. Одяг має відповідати принципу шарування: базовий вологовідвідний шар, теплоізоляційний середній шар та вітро- і водонепроникний верхній шар. Це дозволяє адаптуватися до мінливих погодних умов без перегрівання або переохолодження[30].

Захист від сонця та опадів включає використання головних уборів з широкими полями або капюшонів для захисту голови та обличчя,

сонцезахисних окулярів зі значенням SPF-захисту лінз не нижче UV400, сонцезахисних кремів з SPF не менше 30 для відкритих ділянок шкіри. При роботі в умовах дощу необхідні непромокальні куртки та штани, а також водонепроникні чохли для обладнання і документації. Засоби від комах (репеленти, просочений одяг, сітки для обличчя) є невід'ємним елементом спорядження при роботі в зонах з підвищеною активністю комах. Аптечка першої допомоги має бути укомплектована відповідно до виявлених ризиків маршруту.

Таблиця 4.4

Рекомендований склад аптечки першої допомоги для польових досліджень

Засіб / Препарат	Призначення	Кількість
Бинт стерильний (5м × 10см)	Перев'язка ран	3 шт.
Бинт еластичний	Фіксація при розтягненнях	2 шт.
Антисептик (йод, хлоргексидин)	Обробка ран	По 1 фл.
Антигістамінний препарат	При алергічних реакціях, укусах	1 уп.
Знеболювальні таблетки	При болі, підвищеній t°	1 уп.
Репелент від кліщів	Профілактика укусів	1 фл.
Джгут медичний	Зупинка кровотечі	1 шт.
Ізотермічна ковдра	При гіпотермії	1 шт.
Дезінфікуючі серветки	Гігієна рук	20 шт.
Інструкція з першої допомоги	Нагадування дій при НС	1 шт.

4.3.3. Правила безпечної поведінки в природному середовищі

Безпечна поведінка в природному середовищі базується на дотриманні ряду фундаментальних принципів, що вироблені практикою польових досліджень та екотуризму. Дотримання маркованих маршрутів є першим і основним правилом: відхилення від маршруту без вагомих причин підвищує ризик втрати орієнтації, зустрічі з небезпечними тваринами або потрапляння в небезпечний рельєф. Усі зміни маршруту мають погоджуватися з керівником дослідження та фіксуватися в журналі польових робіт.

Заборона пошкодження природних об'єктів є не лише екологічною нормою, але й вимогою законодавства та умовою отримання дозволів на

проведення наукових досліджень. Правила поведінки при зустрічі з дикими тваринами потребують окремого вивчення для кожного регіону досліджень: зокрема, при зустрічі з ведмедем в Карпатах діють специфічні правила поведінки, що суттєво відрізняються від тих, що застосовуються при зустрічі з вепром або лосем. Мінімізація антропогенного впливу є принципом «Leave No Trace», що вимагає залишати природне середовище в тому ж стані, в якому воно було знайдено.

4.4. Цивільний захист та безпека під час організації екотуристичних досліджень

4.4.1. Можливі надзвичайні ситуації

У контексті проведення екотуристичних досліджень необхідно враховувати широкий спектр можливих надзвичайних ситуацій (НС), що можуть виникнути як у природному, так і в техногенному або соціальному середовищі. Природні небезпеки включають буревії та урагани, що можуть призвести до падіння дерев на маршрутах; пожежі (особливо небезпечні в літній посушливий період у лісах та на торфовищах); повені та паводки, що є особливо актуальними в гірських районах після сильних злив.

Техногенні ризики поблизу туристичних зон, хоча й менш очевидні, є реальними в сучасних умовах. Підприємства, транспортні вузли, нафто- і газопроводи, що пролягають через або поблизу природних зон, є потенційними джерелами техногенних аварій, що можуть спричинити забруднення повітря, ґрунтів або водних об'єктів. Воєнні ризики в окремих регіонах України є особливо актуальними на сучасному етапі: при плануванні польових досліджень необхідно враховувати оперативну обстановку, уникати зон активних бойових дій та районів мінної небезпеки. Втрата зв'язку в польових умовах може суттєво ускладнити отримання допомоги в разі надзвичайної ситуації.

Таблиця 4.5

Алгоритм дій при надзвичайних ситуаціях під час польових досліджень

Тип НС	Перші дії	Засоби зв'язку	Відповідальний
Природна пожежа	Відхід проти вітру, евакуація, повідомлення 101	Мобільний зв'язок, рація	Керівник групи
Повінь / паводок	Підйом на підвищену місцевість, виклик 101	Мобільний зв'язок	Керівник групи
Буревій / гроза	Укриття (не під деревами!), очікування	Рація, мобільний	Керівник групи
Втрата учасника	Огляд місцевості, повідомлення 112	Мобільний, рація	Керівник групи
Травма / захворювання	Перша допомога, виклик 103, евакуація	Мобільний зв'язок	Медична особа
Воєнна загроза / обстріл	Схованка, алгоритм 200-300-500, виклик 112	Мобільний	Весь склад групи

4.4.2. Заходи безпеки під час надзвичайних ситуацій

Ефективне реагування на надзвичайні ситуації в польових умовах залежить від попередньої підготовки та чіткого розподілу обов'язків між учасниками дослідницької групи. Алгоритм дій при екстрених ситуаціях має бути розроблений заздалегідь і доведений до відома кожного учасника на етапі інструктажу. Він повинен включати: оцінку ситуації та ступеня небезпеки; надання першої допомоги постраждалим; оповіщення відповідних служб (рятувальні служби - 101, швидка допомога - 103, поліція - 102, єдина служба - 112); організацію евакуації; взаємодію з рятувальниками.

Евакуаційні маршрути мають бути визначені до початку польових робіт для кожного з ключових ділянок маршруту. При плануванні маршрутів необхідно знати розташування найближчих медичних закладів, пожежних частин та рятувальних станцій. Використання засобів зв'язку та навігації є ключовим елементом безпеки в польових умовах. Обов'язковим є наявність у групі заряджених мобільних телефонів, за можливості - GPS-навігаторів та радіостанцій (рацій), що дозволяють підтримувати зв'язок при відсутності мережі стільникового зв'язку [32].

Інформування учасників дослідження про план дій у НС здійснюється під час вступного інструктажу та регулярно нагадується при зміні умов роботи або виникненні нових ризиків. Кожен учасник групи повинен знати: місце зустрічі при розсіюванні групи, телефони екстрених служб, основні правила першої допомоги, місце зберігання аптечки та рятувального обладнання.

4.4.3. Роль екологічної культури у зниженні ризиків

Екологічна культура є не лише інструментом охорони природного середовища, але й важливим чинником безпеки під час проведення польових досліджень та організації екотуристичної діяльності. Відповідальна поведінка туристів і дослідників у природному середовищі передбачає свідоме ставлення до власної безпеки та безпеки оточуючих, розуміння взаємозв'язку між дотриманням екологічних норм і зниженням ризиків надзвичайних ситуацій.

Дотримання природоохоронних правил безпосередньо впливає на безпеку дослідника і туристів: заборона розведення вогнищ у небезпечних місцях і в засушливий період знижує ризик пожеж; правила поведінки поблизу диких тварин запобігають нападам; дотримання санітарних норм у природному середовищі захищає від інфекційних захворювань. Підвищення рівня екологічної освіти населення є довгостроковою інвестицією у безпеку туристичної та наукової діяльності в природних зонах.

Дослідник у сфері екотуризму виконує не лише наукову, але й просвітницьку роль: власним прикладом демонструючи відповідальне та безпечне поводження в природному середовищі, він сприяє формуванню екологічної культури в туристів і місцевих жителів. Це, в свою чергу, знижує загальний рівень ризиків і підвищує якість природного середовища як об'єкта дослідження та рекреаційного ресурсу.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Проведений аналіз умов охорони праці, екологічної безпеки та цивільного захисту при дослідженні екотуризму дозволяє зробити наступні висновки.

По-перше, дослідження у сфері екотуризму характеризується специфічними умовами праці, що включають значну частку польових робіт у природному середовищі, підвищені фізичні та психологічні навантаження, відповідальність не лише за власну безпеку, але й за безпеку учасників досліджуваних груп. Ці особливості зумовлюють необхідність спеціальної підготовки дослідника та розроблення комплексу профілактичних заходів.

По-друге, основними групами небезпечних та шкідливих факторів при дослідженні екотуризму є природно-кліматичні (несприятливі погодні явища, UV-випромінювання, складний рельєф), біологічні (укуси комах та диких тварин, природні інфекції), організаційно-соціальні (втрата орієнтації, людський фактор) та психофізіологічні (перевтома, стрес, інформаційне перевантаження). Кожна з цих груп потребує специфічних заходів профілактики та захисту.

По-третє, система заходів безпеки при проведенні екологічних досліджень має бути комплексною і включати: організаційну підготовку (планування маршрутів, інструктажі, оповіщення відповідальних осіб); індивідуальні засоби захисту (спеціальний одяг та взуття, репеленти, сонцезахисні засоби, аптечка); правила безпечної поведінки в природному середовищі; а також заходи цивільного захисту та готовність до дій в умовах надзвичайних ситуацій.

По-четверте, нормативно-правова база, що регулює умови праці дослідника в сфері екотуризму, включає законодавство про охорону праці, природоохоронне законодавство та правила відвідування природоохоронних територій. Дослідник зобов'язаний знати та дотримуватися всіх відповідних нормативних вимог, що є умовою не лише особистої безпеки, але й правомірності проведення досліджень.

Загалом, забезпечення безпеки при дослідженні екотуризму є невід'ємною складовою якісного та відповідального наукового процесу, що вимагає системного підходу, постійної уваги та готовності до різних сценаріїв розвитку подій в польових умовах.

ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ

У бакалаврській роботі досліджено екотуризм як інструмент формування екологічної культури населення та визначено його роль у підвищенні рівня екологічної свідомості, цінностей і поведінкових практик особистості.

1. Автором проаналізовано генезис поняття «екологічний туризм» у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. Встановлено, що сучасне розуміння екотуризму передбачає не лише відпочинок у природному середовищі, а й дотримання принципів сталого розвитку, екологічної відповідальності, мінімізації негативного впливу на довкілля та екологічної просвіти відвідувачів.

2. Розкрито структуру екологічної культури особистості та визначено її основні складові: когнітивний, ціннісний та поведінковий компоненти. Встановлено, що формування екологічної культури є комплексним процесом, який передбачає набуття екологічних знань, розвиток екологічно орієнтованих цінностей та впровадження екологічно відповідальної поведінки у повсякденному житті.

3. Охарактеризовано вплив рекреаційної діяльності на природні екосистеми та біоту. Визначено, що неконтрольоване рекреаційне навантаження може призводити до деградації природних комплексів, порушення рослинного покриву, накопичення відходів та турбування представників тваринного світу. Водночас дотримання принципів екотуризму, правил поведінки на природоохоронних територіях та екологічної етики сприяє мінімізації негативного впливу на довкілля.

4. Обґрунтовано доцільність використання соціо-екологічних досліджень та анкетування для оцінювання ефективності екотуризму як інструменту формування екологічної культури. Метод анкетування дозволив отримати інформацію про рівень екологічної обізнаності населення, його ціннісні орієнтації та практики екологічної поведінки.

5. За результатами емпіричного дослідження встановлено, що більшість респондентів мають досвід відвідування природоохоронних територій (83 %), знайомі з принципами сталого розвитку (74,5 %) та правилами поведінки на природоохоронних територіях (89,4 %). Високою виявилася частка осіб, які усвідомлюють наслідки рекреаційного навантаження на екосистеми (78,3 %) та готові змінювати власну поведінку задля зменшення негативного впливу на довкілля (85,1 %).

6. Результати анкетування підтвердили позитивний вплив екотуризму на формування екологічної культури населення. Так, 87,2 % респондентів зазначили, що відвідування природних територій змінило їхнє ставлення до довкілля, а 80,9 % повідомили про позитивні зміни у власній екологічній поведінці після участі в екотуристичних подорожах. Крім того, 86,7 % опитаних вважають екотуризм ефективним інструментом екологічного виховання.

З метою підвищення ефективності екотуризму як інструменту формування екологічної культури доцільно:

- розширювати мережу екологічних стежок та маршрутів із використанням інформаційних стендів, інтерактивних матеріалів та сучасних цифрових технологій;
- активніше залучати професійних екскурсоводів та фахівців природоохоронної справи до проведення екопросвітницьких заходів на природоохоронних територіях;
- впроваджувати короткі освітні програми та інструктажі для відвідувачів перед початком екотуристичних маршрутів;
- розширювати практику проведення волонтерських природоохоронних акцій, екологічних таборів та тематичних заходів для різних вікових груп населення;
- активніше використовувати соціальні мережі, мобільні додатки та онлайн-платформи для популяризації принципів екологічно відповідальної поведінки;

- вдосконалювати систему інформування відвідувачів щодо правил поведінки на природоохоронних територіях та можливих наслідків їх порушення;
- сприяти розвитку партнерства між закладами освіти, природоохоронними установами, туристичними організаціями та громадськими об'єднаннями з метою реалізації спільних екопросвітницьких проєктів;
- залучати молодь до участі в екотуристичних програмах як ефективному засобі формування екологічної свідомості та відповідального ставлення до навколишнього природного середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ІНФОРМАЦІЇ

1. Вишневецький В. І. Екологічний туризм : навч. посіб. Київ : Інтерпрес ЛТД, 2015. 140 с.
2. Гапоненко Г. І., Парфіненко А. Ю., Шамара І. М. Сільський зелений туризм : навч. посіб. Суми : ПФ «Видавництво "Університетська книга"», 2019. 178 с.
3. Голод А. П. Безпека регіональних туристичних систем: теорія, методологія та проблеми гарантування : монографія. Львів : ЛДУФК, 2017. 340 с.
4. Дмитрук О. Ю., Дмитрук С. В. Екотуризм : навч. посіб. Київ : Альтерпрес, 2009. 358 с.
5. Зінько Ю. В. Екологічні аспекти рекреаційно-туристичної діяльності в Українських Карпатах // Екологічна ситуація у Карпатах на початку XXI століття: сучасний стан і шляхи вирішення : матеріали міжнар. конф. Львів, 2013. С. 56–64.
6. Козловський О. Ю., Борисюк Б. В. Екологічний туризм : навч. посіб. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 202 с.
7. Немець Л. М., Кулешова Г. О., Соколенко А. В. Туристсько-рекреаційні ресурси світу : навч.-метод. посіб. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. 102 с.
8. Рекреаційно-туристичні ресурси України з основами туристичного ресурсознавства : навч. посіб. / Н. О. Алешугіна та ін. Чернігів : ЧНТУ, 2015. 492 с.
9. Сорокіна Г. О. Екотуризм : навч. посіб. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 206 с.
10. Бабарицька В. К., Малиновська О. Ю. Менеджмент туризму. Туроперейтинг. Понятійно-термінологічні основи. Сервісне забезпечення турпродукту : навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Альтерпрес, 2008. 286 с.

11. Бейдик О. О., Новосад Н. О. Унікальна Україна: географія та ресурси туризму : навч. посіб. Київ : Альтерпрес, 2013. 572 с.
12. Водно-болотні угіддя України : довідник / за ред. Г. Б. Марушевського, І. С. Жарук. Київ : Чорноморська програма Wetlands International, 2006. 312 с.
13. Геологічні пам'ятки України : у 3 т. / В. П. Безвинний та ін. ; за ред. В. І. Калініна, Д. С. Гурського, І. В. Антакової. Київ : ДІА, 2006. Т. 1. 320 с.
14. Грицак Ю.П. Організація самодіяльного туризму. Навчальний посібник для студентів спеціальності «туризм». - Харків: Екограф, 2008. - 164 с.
15. Заповідні території України. Ботанічні сади та дендропарки України / відп. ред. Т. М. Черевченко, С. С. Волков ; упоряд. В. В. Кваша, О. О. Семенова, Н. В. Чувікіна. Київ, 2010. 293 с.
16. Любіцева О. О., Панкова Є. В., Стафійчук В. І. Туристичні ресурси України : навч. посіб. Київ : Альтерпрес, 2007. 369 с.
17. Екотуризм і сталий розвиток у Карпатах : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–12 жовтня 2007 р. / відп. ред. Ф. Д. Гамор. Рахів, 2007. 406 с.
18. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>
19. Закон України «Про охорону праці» від 14.10.1992 № 2694-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12>
20. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16.06.1992 № 2456-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>
21. Закон України «Про екстрену медичну допомогу» від 05.07.2012 № 5081-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5081-17>
22. ДСТУ 2293:99. Охорона праці. Терміни та визначення основних понять. URL: https://dnaop.com/html/1698/doc-ДСТУ_2293-99

23. Правила охорони праці під час виконання робіт у польових умовах (уточнити документ та рік затвердження).
24. Видалити як дублікат або уточнити (у списку повторюється джерело №23).
25. Боков В. А., Лущик А. В. Основи екологічної безпеки : навч. посіб. Сімферополь : СОНАТ, 1998. 224 с.
26. Екологічна безпека та природокористування : наук. журнал. URL: https://ecoj.dea.kiev.ua/archives/2020/4/4_2020.pdf
27. Гилко М. І. Екологічна безпека України : навч. посіб. [б. м.] : УТЕК, 2024. 267 с. (потребує додаткової перевірки вихідних даних)
28. Андронов В. А., Бригада О. В. та ін. Екологія надзвичайних ситуацій : курс лекцій. Ч. 2. Екологічна безпека. 2023.
29. Сокур М. І., Шмандій В. М., Бабець Є. К. та ін. Екологічна безпека та економіка : монографія. Кременчук : ПП Сербатий О. В., 2020. 240 с.
30. Лисиченко Г. В., Забулов Ю. А., Хміль Г. А. Природний, техногенний та екологічний ризик. Київ : Наукова думка, 2008. 542 с.
31. Leave No Trace. Seven Principles Overview. URL: <https://lnt.org/learn/seven-principles-overview>
32. Правила безпеки під час проведення польових геоекологічних та екотуристичних досліджень (відомчі рекомендації та настанови заповідників і національних природних парків України).
33. Tactical Field Care: Principles and Application. URL: <https://tccc.org.ua/guide/module-04-principles-and-application-of-tactical-field-care-cmc>
34. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України : офіційний вебсайт. URL: <https://mepr.gov.ua>
35. ЕкоЗагроза : офіційний вебсайт. URL: <https://ecozagroza.gov.ua>
36. Державна служба України з надзвичайних ситуацій : офіційний вебсайт. URL: <https://dsns.gov.ua>

